

TADEUSZ GALIŃSKI

ORGANIZACJA TERYTORIALNA OSADNICTWA ŁOWCÓW MEZOLITYCZNYCH. STUDIA NA PRZYKŁADZIE OBSZARU RYNNY PLEJSTOCENŃSKIEJ DOLNEJ ODRY

WSTĘP

Autor podejmuje temat organizacji terytorialnej osadnictwa łowców mezolitycznych na wybranym obszarze Niżu Europejskiego. Problematyka ta nie była dotąd poruszana w badaniach mezolitu, co wynika zasadniczo z faktu, że źródła do tego zagadnienia są nietypowe i wyjątkowo trudne do uzyskania. Potrzebne są szczegółowe i wszechstronne badania licznych stanowisk tworzących enklawy osadnicze i położonych na większym obszarze, w dodatku charakteryzującym się bogatą i przede wszystkim dobrze zachowaną siecią osadnictwa, oraz towarzyszące im badania przyrodnicze. Niewiele jest w Europie takich obszarów, które spełniają powyższe warunki. Chodzi tu zwłaszcza o sposób prowadzenia badań wykopaliskowych, które z zasady koncentrowane są na bogatych pod względem poznawczym, ale pojedynczych, stanowiskach. Archeologia mezolitu nie znała dotąd celowych kompleksowych badań mikroregionalnych osadnictwa.

Warunki takie spełnia w dużym stopniu obszar starej plejstocenijskiej rynny dolnej Odry położony na północny zachód od Szczecina na Pomorzu Zachodnim, gdzie od przeszło 25-ciu lat autor prowadzi systematyczne badania poszukiwawcze i wykopaliskowe. Na obszarze liczącym około 600 km² zlokalizowanych zostało ponad 200 stanowisk mezolitycznych, a na kilkudziesięciu z nich przeprowadzone zostały w różnym stopniu zakrojone badania wykopaliskowe. Pracom archeologicznym towarzyszyły badania geomorfologiczne, gleboznawcze, hydrologiczne, palinologiczne i inne. Zasadniczym celem tych działań było wierne, w miarę możliwości, odtworzenie sieci osadnictwa na tle wczesnoholocenijskiego środowiska naturalnego, poznanie szczegółowych uwarunkowań środowiskowych lokalizacji stanowisk, konfrontacja kulturowa oraz próba zrozumienia podstaw systemu społeczno-terytorialnego osadnictwa łowców mezolitycznych.

Prezentowana praca obejmuje pięć grup zagadnień: 1. ogólną charakterystykę obszaru i zlokalizowanych tam stanowisk archeologicznych; 2. analizę paleotopograficzną obszaru stanowisk; 3. analizę układów przestrzennych obozowisk łowieckich na stanowiskach; 4. analizę kulturowych i społecznych uwarunkowań osadnictwa oraz 5. próbę przedstawienia schematów organizacji społeczno-terytorialnej grup duwensejskich i maglemoskich.

W niniejszym studium stosowane są konwencjonalne daty radiowęglowe (BP) bez kalibracji. W pracy operuje się wieloma pojęciami, które w bogatej literaturze archeologicznej i antropologicznej są różnie rozumiane. Toteż niżej podajemy ważniejsze przyjęte definicje.

Pojęcie obozowiska łowców mezolitycznych – oznacza tutaj określoną przestrzeń terytorialną wraz z urządzeniami mieszkalnymi i gospodarskimi, i wyznaczoną przez te urządzenia, podczas jednorazowego, nieprzerwanego okresu zasiedlania. Z uwagi na charakter obozowiska (m.in. funkcjonalny) można mówić o: a – obozowiskach okazjonalnych – zakładanych doraźnie w celu realizacji określonych potrzeb natury duchowej (np. sprawowania obrzędów związanych z wierzeniami), gospodarczej (np. wyprawa po niezbędne, rzadkie surowce pochodzenia naturalnego), społecznej, czy wreszcie potrzeby indywidualnej; b – obozowiskach sezonowych – zakładanych w związku z sezonowo wykonywanymi w danym miejscu czynnościami ekonomicznymi (np. połów szczupaków w okresie wiosennym czy zbieranie orzechów leszczynowych późnym latem); c – obozowiskach stałych – miejscach stałego postoju (gdzie powraca się po okresowych wyprawach) określonej jednostki społecznej, np. małej rodziny czy całego rodu. Są to na ogół główne stanowiska w poszczególnych strefach rewiru.

Skupienie osadnicze – wyraźnie wyodrębniona na stanowisku koncentracja (skupisko) wyrobów krzemiennych i kamiennych oraz towarzyszących im obiektów jamowych tworzących razem jednolitą strukturę przestrzenną i kulturową osadnictwa. Skupienie osadnicze może stanowić pozostałość jednego lub kilku obozowisk lokowanych w tym samym miejscu przez te same lub spokrewnione grupy społeczne.

Pojęcie krzemienicy rozumiane jest w zależności od kontekstu: a – krzemienica – ogólnie, jako skupisko wyrobów krzemiennych na stanowisku; b – krzemienica-pracownia – miejsce obróbki krzemienia i produkcji narzędzi krzemiennych (niezależnie od lokalizacji – przy wybierzysku surowca krzemienno-ego czy na terenie obozowiska); c – krzemienica podomowa – pozostałości osadnicze występujące w formie nagromadzonych w jednym miejscu różnych wytworów krzemiennych o strukturze wskazującej na wielofunkcyjny charakter osadnictwa.

Rodzina prosta (mała) – najmniejsza grupa krewniacza utworzona przez parę małżeńską z potomstwem (F. Adamski 1982).

Rodzina (grupa) funkcjonalna – grupa utworzona doraźnie w określonym celu ekonomicznym lub kulturowym przez osoby po części tylko spokrewnione i pozostające we wspólnym gospodarstwie domowym (J. Strzałko, M. Henneberg, J. Piontek 1980).

Rodzina wielka – co najmniej trzypokoleniowa grupa linearnych potomków osoby należącej do najstarszego lub poprzedzającego je pokolenia, skoncentrowana wokół wspólnej własności (por. K. Zawistowicz-Adamska 1971).

Ród (szczęp) – grupa łącząca wszystkie osoby wywodzące się od wspólnego przodka i połączona poczuciem wspólnoty tego pochodzenia (zob. J. Adamus 1958). Uważany jest tu przede wszystkim za formę organizacji społeczno-terytorialnej.

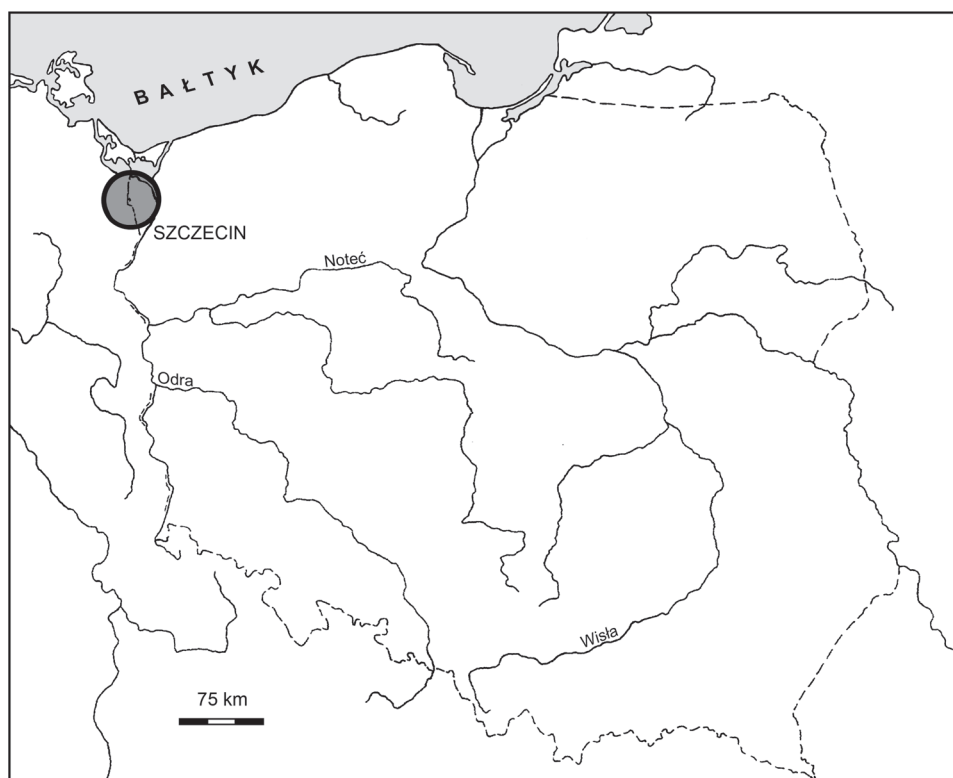
Plemię – związek rodów w społeczeństwie przedpaństwowym (L.H. Morgan 1877).

PODSTAWY ŹRÓDŁOWE

OBSZAR

Miejscem badań jest obszar o powierzchni około 600 km² położony na lewo-brzeżu Odry, na północ od Szczecina, w woj. zachodniopomorskim (ryc. 1). Obejmuje większy fragment starej plejstocenijskiej rynny dolnej Odry, biegnącej od tej rzeki na wysokości dzisiejszego Szczecina w kierunku jeziora Świdwie, jeziora Myśliborskiego i jeziora Ahlbeck (Ahlbecker See) do Zalewu Szczecińskiego w miejscu Zatoki Nowowarpieńskiej, wraz z przylegającymi terenami – pradoliną rzeczki Karpiny oraz wysoczyzną morenową Wzgórz Warszawskich i północnymi skłonami Wału Stobniańskiego (ryc. 2, 3). Badany obszar ma długość ponad 40 km i szerokość 15–20 km. Pod względem krajobrazowym jest bardzo zróżnicowany.

Wnętrze rynny wypełniają rozległe, podmokłe łąki, bagna i torfowiska oraz lasy łęgowe zbudowane głównie z olchy, brzozy i wierzby. Tutaj też położone są bardzo liczne i różnej wielkości jeziora i oczka wodne, z których największe jeszcze

Ryc. 1. Położenie obszaru badań (szare kółko) na mapie Polski.

Opracował T. Galiński

Fig. 1. Localization of research area (gray circle) on a map of Poland.

Prepared by T. Galiński

funkcjonujące to jezioro Głębokie i jezioro Pilchowskie na południowym krańcu, jezioro Rzędzińskie i jezioro Świdwie na odcinku środkowym oraz jeziora Myśluborskie i Ahlbeck na północnym końcu rynny. Znaczna część tych połodowcowych zbiorników wodnych już wyschła i dziś jawi się w postaci różnych form torfowisk i bagien. Pomiędzy jeziorami i oczkami wodnymi położone są większe i mniejsze piaszczyste kopce, stanowiące relikty stożków napływowych. Miejscami tworzą one dość rozległe, płaskie platformy. W okresie atlantyckim znaczna część wnętrza rynny była zalana wodą, o czym świadczą różnej grubości pokłady torfów zalegające pod glebą łąkową.

Od wschodu obniżenie rynnowe ograniczone jest silnie rozczłonkowaną linią stromych, wysokich zboczy Wzgórz Warszawskich. Wysoczyzna ta, osiągająca miejscami wysokość ponad 120 m n.p.m., uformowana została jeszcze w okresie zlodowacenia środkowopolskiego. Zbudowana jest z glin, żwiru i piasków, i charakteryzuje się obecnością licznych, głębokich wąwozów wyżłobionych przez wody spływające z wyższych partii stoków, małych zamkniętych dolin i nagłych rozpadlin. W jej obrębie występują też małe jeziora i liczne, niewielkie oczka wodne o charakterze wytopiskowym, dzisiaj najczęściej wyschnięte i zabagnione. Podobnie jak obszary sandrowe leżące na wschód i na północ od jeziora Świdwie, opisywane tu Wzgórza Warszawskie pokryte są dzisiaj bogatym, mieszanym lasem Puszczy Wkrzańskiej.

Od strony południowej i południowo-zachodniej obniżenie rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej ograniczają północne, niezbyt wysokie, lecz urwiste skłony wysoczyzny morenowej określanej Wałem Stobniańskim. Wysoczyzna ta, o powierzchni wybitnie glińskiej, wznosi się miejscami na wysokość do 60 m n.p.m., tworząc w miarę równy lub lekko pofałdowany płaskowyż. Charakterystycznym elementem krajobrazowym są tutaj niewielkie, rozrzucone, niczym oazy, zadrzewione, głębokie rozpadliny o charakterze wytopiskowym, z których większość jeszcze dziś wypełniona jest wodą. Wał Stobniański był do połowy lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku użytkowany rolniczo (głównie przez PGR); występowały tam rozległe pola uprawne i działki ogrodowe. Dzisiaj natomiast jest intensywnie zabudowywany osiedlami podmiejskimi Szczecina i prywatnymi posiadłościami. Zdecydowana większość stanowisk tego obszaru badanych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. jest już dzisiaj praktycznie niedostępna lub została zniszczona.

STANOWISKA

Już pierwsze spojrzenie na obszar rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej i terenów przylegających rodzi przekonanie, że był to obszar szczególnie atrakcyjny dla osadnictwa łowców paleolitu i mezolitu. Chodzi tu zwłaszcza o bezpośrednie sąsiedztwo różnych zbiorników wodnych i piaszczystych wyniesień, bogactwo krzemienia pobliskich złóż morenowych oraz ogólnie łąkowo-puszczański charakter obszaru gwarantujący bogaty stan pogłowia zwierząt roślinożernych – podstawy egzystencji grup łowieckich. Spełnia wszystkie podstawowe wymogi dogodnego funkcjonowania osadnictwa, do których w pierwszym rzędzie należy zaliczyć: wygodne i suche miejsca obozowania, łatwy dostęp do wody, bogactwo surowca do wyrobu narzędzi krzemiennych oraz obfitość pożywienia (zwierzyny leśnej, ptactwa i ryb).

Prowadzone jeszcze w okresie przedwojennym różnego typu prace (m.in. wydobywanie torfu) nad rozległym, wysychającym obecnie jeziorem Ahlbeck w północnej, niemieckiej części rynny, doprowadziły do odkrycia tam kilkuset stanowisk archeologicznych, w tym głównie związanych właśnie z paleolitem i mezolitem¹. Bogactwo śladów osadnictwa z tych okresów ujawnione zostało w początkach lat osiemdziesiątych minionego stulecia (amatorskie poszukiwania J. Giergielewicza i badania D. Jankowskiej w ramach projektu Archeologiczne Zdjęcie Polski) również nad jeziorem Świdwie w środkowej części rynny. Toteż obszar ten, jako teren badań osadnictwa epoki kamienia, a szczególnie osadnictwa łowców mezolitu, przykuwał uwagę od samego początku mojej pracy w Dziale Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie. Dodatkowym argumentem skoncentrowania tu badań był fakt, że w latach osiemdziesiątych XX w. był to teren jeszcze bardzo słabo zasiedlony. W bezpośrednim sąsiedztwie rozległej rynny położonych było zaledwie kilka małych wsi o strukturze zabudowy z końca XIX i początków XX w. Był to obszar w niewielkim stopniu przekształcony przez działalność człowieka, co przede wszystkim gwarantowało powszechny niemal dostęp do badań archeologicznych oraz dawało duże szanse na odkrycie dobrze zachowanych stanowisk.

Począwszy od maja 1982 r. na całym obszarze lewobrzeża Odry, a na terenie rynny w szczególności, prowadzone są przez autora systematyczne badania poszukiwawcze stanowisk krzemiennych, wielokrotnie powtarzane prace inwentaryzacyjne i sondażowe oraz przede wszystkim badania wykopaliskowe. Do chwili obecnej udało się zlokalizować około 200 stanowisk (ryc. 2, 3; T. Galiński [1997] 1998), spośród których 14 zostało przebadanych wykopaliskowo (m.in. Bolków 1; Tanowo 1, 2 i 3; Dobra 53; Łęgi 10, 16 i 21; Grzepnica 7), na kolejnych 14 przeprowadzono sondaże (m.in. Bolków 2; Buk 15; Pilchowo 16; Szczecin-Bukowo 1; Karpino 5; Drogoradz 11; Uniemyśl 4), a na jednym z nich, tj. na obszernym i niezwykle bogatym w ślady osadnictwa mezolitu stanowisku Tanowo 3, badania prowadzone były przez 15 sezonów wykopaliskowych (w latach 1985–2002).

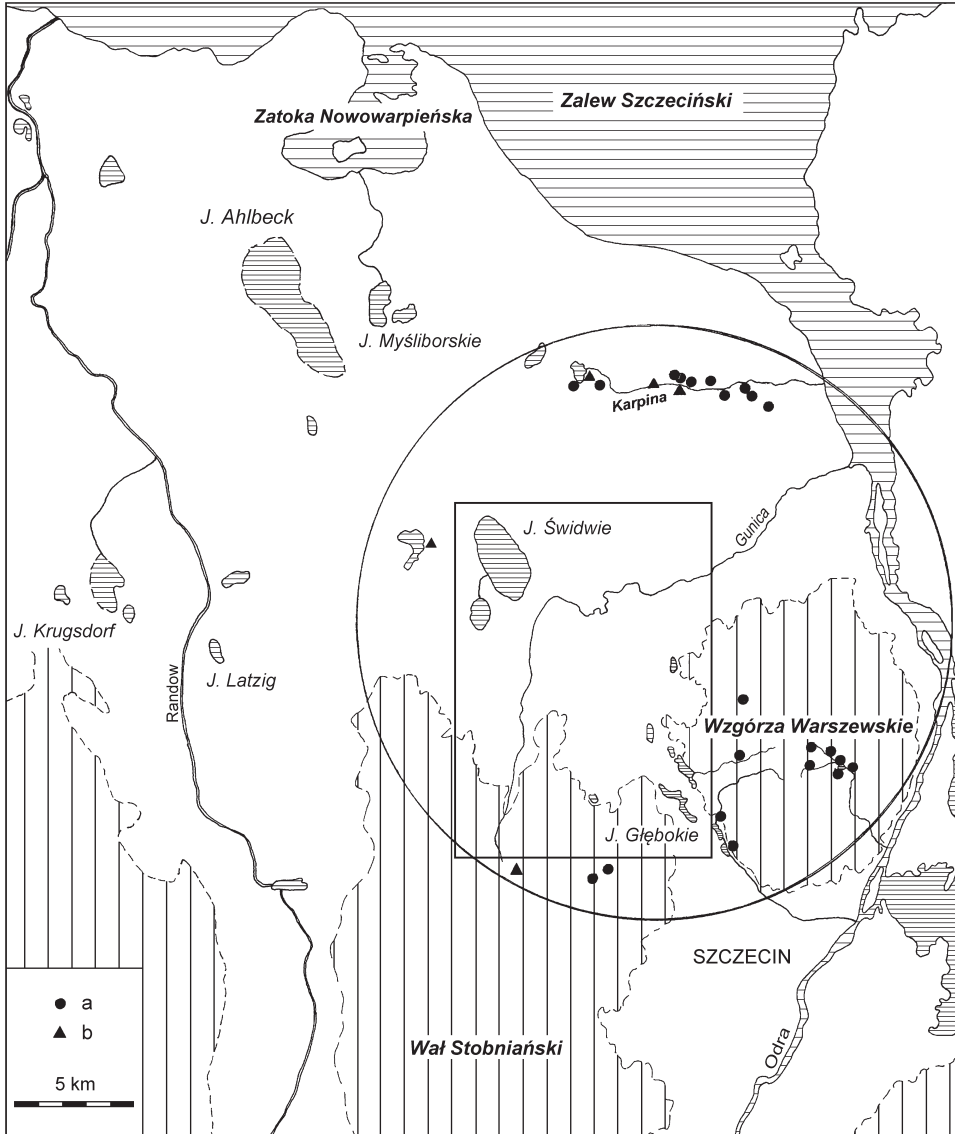
Badaniom *stricte* archeologicznym towarzyszyły różne analizy paleogeograficzne terenu stanowisk i ich najbliższego sąsiedztwa, w tym szczególnie badania miąższości i charakteru osadów wyschniętych jezior zalewowych. Między innymi na tej podstawie wykonana została mapa przybliżonego zasięgu jezior w okresach przedatlantyckim (preboreal-boreal) i atlantyckim na obszarze południowej części rynny (ryc. 3).

W sumie, daje to dobrą podstawę źródłową dla przeprowadzenia analiz dotyczących zagadnień zasygnalizowanych w tytule pracy.

BADANIA PALEOTOPOGRAFII STANOWISK

Topografia obszaru stanowisk i formy układów przestrzennych obozowisk są, w założeniu, kluczowym elementem źródłowym w badaniach zagadnień osadniczych. Głównym celem badań paleotopograficznych stanowisk, tj. rekonstrukcji

¹ Materiały znajdują się w Archiwum Muzeum Narodowego w Szczecinie.

Ryc. 2. Mapa rynny plejstocenijskiej dolnej Odry (odrzańsko-nowowarpieńskiej) z terenami przyległymi. Linia koła zakreśla w przybliżeniu granice rewiru łowieckiego „strefy jeziora Świdwie i rzeki Gunicy” w początkowym okresie kształtowania się kultury mezolitycznej, tj. około 9700–8700 BP; prostokąt oznacza obszar przedstawiony szczegółowo na ryc. 3

a — stanowiska kompleksu duwensejskiego; b — stanowiska kompleksu maglemoskiego.

Opracował T. Galiński

Fig. 2. Map of Pleistocene trough filled by the Lower Oder river (Oder–Nowe Warpno bay region) and adjoining territories

Circle corresponds roughly to the hunting game range of the “Świdwie lake and Gunica river” in the early stages of the Mesolithic, i.e., about 9700–8700 BP; rectangle marks area in close-up in Fig. 3

a — Duvensee complex sites; b — Maglemosian complex sites.

Prepared by T. Galiński

wczesnoholocenijskiej topografii terenu stanowisk i ich najbliższego otoczenia jest próba poszukania odpowiedzi na pytania dotyczące: a – orientacji obozowisk względem zbiorników wodnych i dostępu do źródeł wody; b – szczegółowych właściwości powierzchni terenowej obszaru stanowisk; c – potencjalnych możliwości topograficznych stanowisk pod kątem lokalizacji różnych typów obozowisk.

Przeprowadzono bardziej lub mniej szczegółową analizę wszystkich 187 stanowisk zlokalizowanych na obszarze południowej części rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej i terenów przylegających (ryc. 2, 3). Trzeba na wstępie zauważyć, że stanowiska rozrzucone są na badanym obszarze bardzo nierównomiernie. W niektórych częściach rynny występują bardzo licznie, często blisko siebie, podczas gdy inne miejsca są reprezentowane przez pojedyncze obiekty, a jeszcze inne, w tym obszerne połacie terenu, są całkowicie pozbawione śladów osadnictwa mezolitycznego. Taki obraz nie jest wynikiem stanu poszukiwań, które, jak już wspomniałem, prowadzone były systematycznie i szczegółowo przez wiele lat, lecz rzeczywistych uwarunkowań osadnictwa na badanym obszarze. Niektóre tereny, jak np. położony na północ i na zachód od miejscowości Grzeczynica, były penetrowane wiele razy w różnych porach roku w ciągu kilkunastu lat, również z wykorzystaniem metody dołkowania, i nie przyniosły żadnych pozytywnych rezultatów.

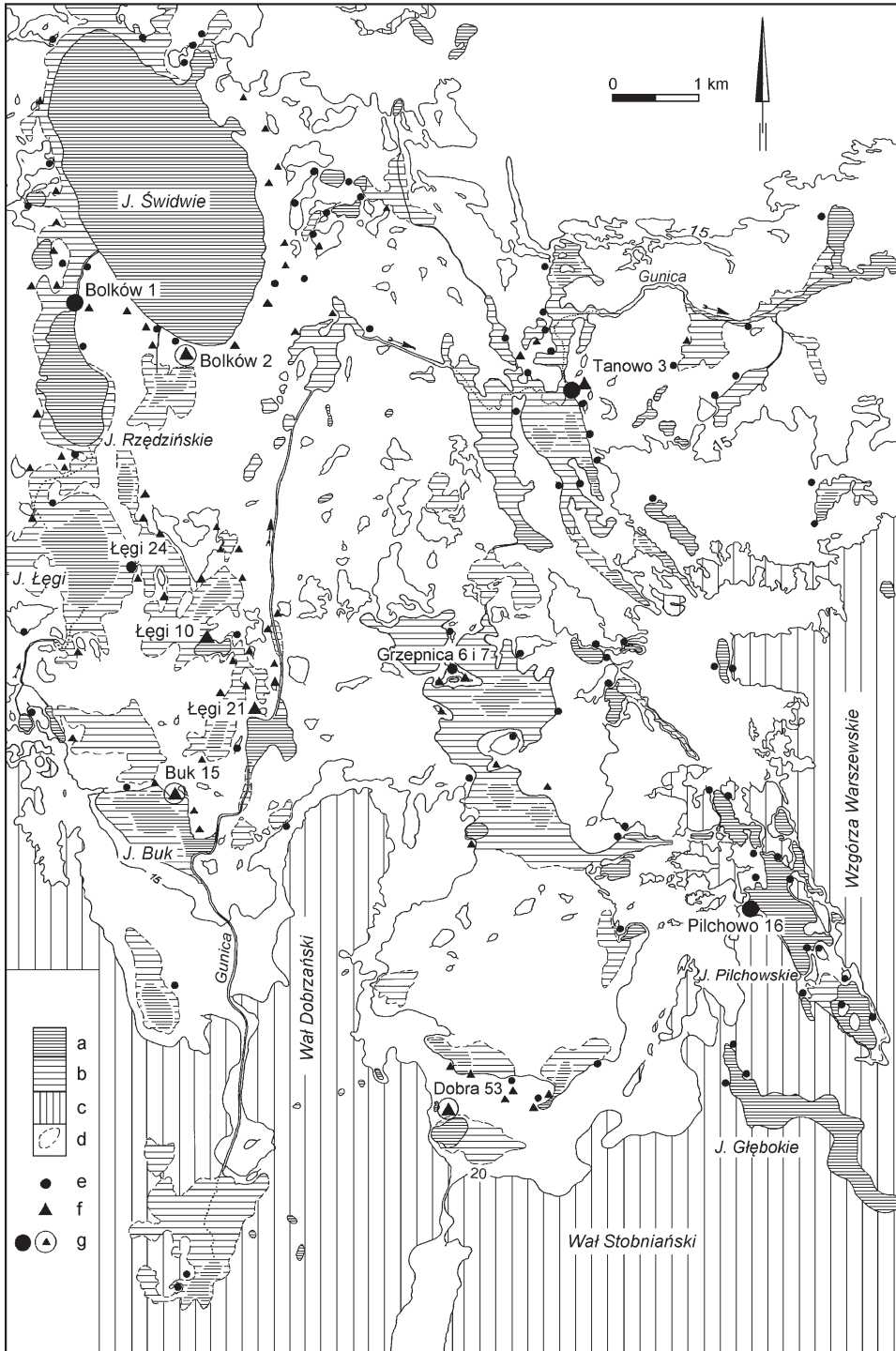
Badania w pełni unaocznily, że na lokalizację stanowisk na danym terenie podstawowy wpływ miały takie czynniki przyrodnicze, jak: a – dostępność do wody; b – stan zadrzewienia; c – topografia terenu; d – charakter podłoża glebowego.

Zlokalizowane stanowiska bardzo wyraźnie grupują się w pięciu skupiskach zajmujących różne strefy krajobrazowe w obrębie rynny, oraz w trzech małych skupiskach występujących na obszarach sąsiadujących, tj. na terenie Wzgórz Warszawskich, na Wale Stobniańskim i w dolinie rzeki Karpiny.

Zwraca też uwagę obecność szerokiego pasa terenów zupełnie pozbawionych śladów osadnictwa, rozdzielającego bogate skupiska położone w zachodniej i we wschodniej części badanego obszaru. Jest to pas o szerokości 2–3 km biegnący z południa na północ, stanowiący przedłużenie daleko wystającego w kierunku północnym garbu wysoczyzny morenowej w postaci Wału Dobrzańskiego (pomiędzy Dobrą a Bukiem), po wschodniej stronie górnego odcinka rzeki Gunicy i na zachód od atlantyckich zalewowych jezior w Grzeczynicy i w Gunicach (ryc. 3). Pustka ta bardzo wyraźnie rozgranicza bogate skupiska stanowisk położonych w Buku, w Łęgach, w Bolkowie i w Węgorniku związanych z basenem jeziora Świdwie i kotliny łęgowskiej, od skupisk w okolicach Gunic i Tanowa, następnie Grzeczynicy, Sławoszewa i Pilchowa oraz Dobrej pozostających w bezpośrednim sąsiedztwie zachodnich i północnych skłónów wysoczyzny morenowej Wzgórz Warszawskich i Wału Stobniańskiego.

Jeszcze bardziej rozgraniczone pustymi przestrzeniami są oddalone od wszystkich skupisk, położonych w obrębie rynny, koncentracje stanowisk w dolinie rzeki Karpiny na północy obszaru oraz na terenie Wzgórz Warszawskich (ryc. 2).

A. Strefa jeziora Świdwie. Jezioro Świdwie jest największym zbiornikiem wodnym na omawianym obszarze rynny. Jego długość wynosi ponad 4 km, a szerokość około 2 km. Jest stosunkowo płytkie. Podobnie jak położone na północnym

krańcu rynny jezioro Ahlbeck, zbiornik ten w szybkim tempie ulega zarastaniu. Jezioro ma płaskie brzegi o dobrze rozwiniętych, szerokich i równych, piaszczystych terasach zalewowych.

W bezpośrednim sąsiedztwie jeziora znajduje się 45 stanowisk, w tym przynajmniej 14 wczesnomezolitycznych, datowanych na preboreal i boreal, pozostałe odnoszą się do okresu atlantyckiego. Stanowiska wczesnomezolityczne zlokalizowane są zarówno w bezpośrednim sąsiedztwie brzegu jeziora Świdwie, jak i w znacznym od niego oddaleniu, maksymalnie do 1,5 km. W tym drugim przypadku lokalizacja stanowisk zorientowana jest względem małych zbiorników wodnych w postaci oczek wodnych o charakterze polodowcowym (wytopiskowym), jakich wiele jest w sąsiedztwie jeziora Świdwie, oraz niewielkiej rzeczki zwanej dzisiaj Kanałem Gunicy, łączącej jezioro Świdwie z niezbyt odległym i niewielkim jeziorem Rzędzińskim. Jedno ze stanowisk omawianego skupiska położone jest nad brzegiem tego ostatniego.

Stanowiska zajmują w miarę płaskie lub minimalnie nachylone w stronę wody dolne odcinki niewielkich garbów i zboczy piaszczystych teras. Bez wyjątku są to miejsca o południowej lub południowo-wschodniej ekspozycji terenowej i wystawione na działanie promieni słonecznych.

Główne stanowisko wczesnomezolityczne w tej strefie – Bolków 1, usytuowane jest na północnym krańcu jeziora Rzędzińskiego w miejscu, gdzie rzeczka Kanał Gunicy wypływa z jeziora, kierując swoje wody na północ do jeziora Świdwie. Nie ma wątpliwości, że liczne obozowiska preborealne i wczesnoborealne na tym stanowisku orientowane były względem tej rzeki, a nie jeziora. Sytuacja ta mogła ulec zmianie dopiero w drugiej połowie okresu borealnego, w związku z podniesieniem się poziomu wody w jeziorze i zmianą linii brzegowej terasy. Stanowisko Bolków 1 zajmuje południowy fragment rozległej, mniej więcej równej, piaszczystej terasy o powierzchni ponad 2 ha, minimalnie nachylonej w stronę zatoki jeziora Rzędzińskiego (eksponowanej na południe). Spośród wszystkich znanych z obszaru rynny stanowisk wczesnomezolitycznych odznacza się zdecydowanie najkorzystniejszymi warunkami terenowymi i strategicznymi.

Podobne uwarunkowania lokalizacji terenowej nad jeziorem Świdwie wykazują stanowiska z okresu atlantyckiego. Znaczna ich część usytuowana została

Ryc. 3. Mapa obszaru południowej części rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej z naniesioną lokalizacją stanowisk mezolitycznych

a — zbiorniki wodne w okresie preborealnym i borealnym; b — jeziora zalewowe w okresie atlantyckim; c — wysoczyzna morenowa Wzgórz Warszawskich i Wału Stobniańskiego; d — przybliżone granice zasięgu jezior zalewowych w okresie atlantyckim; e — stanowiska mezolityczne związane z tradycją duwensejską; f — stanowiska mezolityczne związane z tradycją maglemoską; g — główne stanowiska duwensejskie i maglemoskie.

Opracował T. Galiński

Fig. 3. Map of the southern part of the Oder-Nowe Warpno bay glacial trough with location of Mesolithic sites

a — water reservoirs in Preboreal and Boreal periods; b — flood lakes in the Atlantic period; c — moraine uplands – Warszawskie Hills and Stobniański Embankment; d — approximate extent of flood lakes in the Atlantic period; e — Mesolithic sites associated with the Duvensee tradition; f — Mesolithic sites associated with the Maglemosian tradition; g — main Duvensee and Maglemosian sites.

Prepared by T. Galiński

w bezpośredniej strefie ówczesnej granicy jeziora. Dotyczy to zwłaszcza obiektów położonych na zachodnim i północnym brzegu, gdzie w wyniku podniesienia się wód gruntowych nastąpiło połączenie jeziora Świdwie z jeziorem Rzędzińskim i innymi mniejszymi oczkami wodnymi, a linia brzegowa znacznie wzbogacona została o liczne płytkie zatoczki. Stanowiska zajmują krótkie, piaszczyste stoki teras o znacznym nachyleniu, gdzie ilość miejsca na zakładanie obozowisk była mocno ograniczona i wynosiła maksymalnie do 5 arów. Na południowych i wschodnich brzegach jeziora Świdwie stanowiska położone są w znacznym oddaleniu od jego granicy – od 100 do 300 m, i mają nieco inny charakter. Ich lokalizacja zorientowana jest względem innych, mniejszych zbiorników wodnych w postaci małych jezior i oczek wytopiskowych albo cieków wodnych spływających do jeziora Świdwie z okolicznych wyniesień sandrowych. Stanowiska zajmują tu położone bliżej wody odcinki rozległych, płaskich i w miarę równych platform piaszczystych.

Skrajnym przykładem jest główne stanowisko z okresu atlantyckiego w tej strefie – Bolków 2, którego liczne i wielokrzemienicowe zazwyczaj skupienia osadnicze zajmowały całą, długą i płaską platformę o powierzchni przeszło 3 ha, wciśniętą pomiędzy brzegiem jeziora Świdwie od północy i niewielkiego oczka polodowcowego od strony południowej. Terasa w kilku miejscach rozcięta jest ciekami wodnymi, które zapewne pełniły rolę źródła wody dla mieszkańców.

Stanowiska atlantyckie nie mają już tak wyraźnej i zdecydowanej południowej ekspozycji jak stanowiska preborealne i borealne. Wiele obiektów z okresu atlantyckiego nie jest w ogóle eksponowana.

B. Strefa kotliny łęgowskiej. Położona jest na południe od jeziora Świdwie i zajmuje obszar o zbliżonej powierzchni. Kotlina otoczona jest od zachodu i od południa poszarpaną krawędzią północnych, stromych skłonów wysoczyzny morenowej Wału Stobniańskiego, od wschodu zaś ciągiem gliniasto-żwirowych, rzadziej piaszczystych wałów i kopców typu kemy. Tworzy naturalną zlewnię wód opadowych i spływających z wyższych partii wysoczyzny. Znajdują się tu liczne małe jeziora i oczka wodne pochodzenia lodowcowego, które w okresie atlantyckim przy wysokim poziomie wód gruntowych łączyły się, tworząc rozległe i dość płytkie rozlewiska o nadzwyczaj urozmaiconej linii brzegowej. Wschodnim skrajem kotliny przepływa z południa na północ niewielka rzeka Gunica.

Zlokalizowano tu 42 stanowiska, w tym zaledwie 8 o charakterze wczesnomезolitycznym, i to głównie z okresu borealnego, pozostałe odnoszą się do okresu atlantyckiego. Ta oczywista dysproporcja zdaje się wynikać z faktu, że w tej strefie krajobrazowej bardziej niż na pozostałych terenach rynnny obraz rzeczywistej sieci najstarszego osadnictwa jest poważnie zniekształcony przez okoliczności przyrodnicze. Znaczna część, jeżeli nie większość, stanowisk preborealnych i wczesnoborealnych musiała tutaj zostać przykryta młodszymi osadami rozległych, atlantyckich jezior zalewowych. Stanowiska z tego okresu położone są w strefach podmokłości brzegowych dzisiejszych torfowisk, a przez to trudne do zlokalizowania bez przeprowadzenia dokładniejszych badań wykopaliskowych. Przykładem może być preborealne stanowisko Łęgi 24 badane w 1996 r. Obozowisko usytuowane było w dolnych partiach łagodnie opadającego zbocza piaszczystej terasy, w odległości

około 10–15 m od ówczesnego brzegu jeziora, i poniżej poziomu torfów zbiornika z okresu atlantyckiego.

Stanowiska w kotlinie łęgowskiej orientowane są względem licznych tu małych jezior i oczek wodnych w preborealu i borealu oraz płytkich jezior zalewowych w okresie atlantyckim. Dwa pewnie datowane na okres borealny stanowiska – Łęgi 10 i Łęgi 21, położone są w bezpośrednim sąsiedztwie brzegów ówczesnych zbiorników wodnych, w odległości od 10 do 30 m. Zupełnie odmienne są natomiast właściwości terenowe ich lokalizacji.

Pierwsze z nich, stanowisko Łęgi 10, zajmowało niewielki fragment minimalnie nachylonej w kierunku lustra wody, lekko pofałdowanej, miejscami tylko piaszczystej platformy sporego wyniesienia morenowego typu kemy, zbudowanego głównie z gliny i żwiru. Wał ten, wciśnięty pomiędzy dwoma niewielkimi jeziorkami pochodzenia lodowcowego, stwarzał możliwości przesuwania obozowiska na wyżej położone partie w razie okresowego podniesienia się wód w zbiornikach. Jednak powierzchnia platformy dogodna do wykorzystania pod obozowisko była stosunkowo niewielka i wynosiła maksymalnie do 4 arów.

Stanowisko Łęgi 21 zajmowało jeszcze bardziej ograniczoną powierzchnię. Położone było na kulminacji niewielkiego, wyniesionego na 2 m piaszczystego pagórka samotnie występującego w pobliżu granicy małego jeziora. Pagórek ma długie i łagodnie opadające zbocza, a jego kulminacja ma kształt minimalnie obłego i w miarę równego garbu o powierzchni zaledwie około 2 arów. Obozowisko zajmowało fragment południowej części, lekko nachylonej w stronę jeziora.

Mając na uwadze zmienność poziomu wód w zbiorniku w zależności od pory roku i warunków atmosferycznych, wydaje się oczywiste, że funkcjonowanie tu obozowiska mogło mieć jedynie charakter sezonowy, co też jednoznacznie wynika z analizy materiałów archeologicznych (T. Galiński [1998] 1999).

Całkowicie odmienne warunki lokalizacji mają wszystkie stanowiska położone na północnym brzegu jeziora Bukowskiego, w południowej części kotliny. Znajduje się tam obszerna na kilkanaście hektarów, całkowicie płaska i w miarę równa platforma piaszczysta. Stanowiska posadowione są tylko wzdłuż brzegów jeziora, równoległe do linii podmokłości i stosunkowo blisko wody. Wnętrze platformy – obszar oddalony o ponad 100 m od brzegów jeziora, pozbawione źródeł wody i roślinności, suche, piaszczyste i mocno przewiewne – miejscami przypominające pustynię, jest zupełnie pozbawione śladów osadnictwa.

Najlepiej przebadane spośród tej grupy stanowisko Buk 15 zajmuje bardzo dogodnie usytuowaną platformę o powierzchni ponad 2 ha, wrzynającą się głęboko w podmokłości jeziora. Składa się z wielu skupisk osadniczych, głównie o charakterze wielokrzemienicowym i śmietniskowym. Pod względem warunków lokalizacji, właściwości terenu i podłoża oraz kulturowych aspektów osadnictwa przypomina do złudzenia wyżej wzmiankowane stanowisko Bolków 2 nad jeziorem Świdwie. Nie ulega wątpliwości, że było głównym i najczęściej wybieranym miejscem obozowania łowców mezolitycznych na terenie kotliny łęgowskiej w okresach borealnym i atlantyckim.

Ogromna większość stanowisk pochodzących z okresu atlantyckiego zorientowana jest względem płytkich jezior zalewowych i charakteryzuje się niewielką

powierzchnią użytkową, zajmując z reguły wyższe i znacznie nachylone partie stoków i garbów wyniesień morenowych. Sytuowane były w miejscach piaszczystych, suchych, o zdecydowanie południowej ekspozycji terenowej.

C. Stefa środkowej Gunicy. Kolejne, wyraźnie wyodrębniające się skupisko tworzą stanowiska położone na obszarze zlewiska środkowego odcinka rzeki Gunicy, w okolicach wsi Gunice i Tanowa. Cechą charakterystyczną tej części ryny są liczne, występujące pojedynczo lub w niewielkich zgrupowaniach wały morenowe typu kemy, zbudowane głównie z piasku i żwiru, rzadziej z gliny, często w towarzystwie zagłębień torfowych, stanowiących pozostałość po wytapianiu się brył martwego lodu. Wyniesienia mają na ogół obszerne, płaskie i lekko pofałdowane platformy grzbietowe oraz krótkie i dość strome zbocza. W okresie atlantyckim występowało tu rozległe jezioro zalewowe (jezioro Gunickie), zatapiając na znacznym odcinku koryto rzeki Gunicy. Cały obszar pokryty jest mieszanym lasem (z przewagą sosny) Puszczy Wkrzańskiej.

Zlokalizowanych jest tu 25 stanowisk, w tym 8 wczesnomezolitycznych, m.in. badane przez 15 sezonów wykopaliskowych obszerne i bogate stanowisko Tanowo 3 (14 zespołów mezolitycznych).

Część stanowisk preborealnych i borealnych w omawianej strefie zorientowana jest względem rzeki Gunicy, pozostałe występują nad niewielkimi oczkami polodowcowymi. W obu przypadkach zajmują wyniesione na 2–3 m, lekko nachylone w kierunku wody zbocza i płaskie lub pofałdowane platformy grzbietowe przylegających wałów morenowych. Poza stanowiskiem Tanowo 3, wszystkie pozostałe zajmują powierzchnie niewielkie, ograniczone do 2–4 arów.

Typowym przykładem stanowiska o małej powierzchni użytkowej jest Tanowo 2. Obozowiska lokalizowane były na stosunkowo płaskiej platformie grzbietowej wyniesienia morenowego o stromym, wysokim stoku, wciśniętego pomiędzy trzema oczkami polodowcowymi o charakterze wytopiskowym. Powierzchnia platformy nadająca się do zasiedlenia wynosiła około 4 arów, a same skupiska mezolityczne gnieździły się na obszarze o powierzchni nie przekraczającej 100 m². Stanowisko zorientowane było względem jednego z trzech pobliskich oczek wodnych o długości około 80 m. Dogodne zejście do wody położone było w odległości 40 m. W okresie atlantyckim wzniesienie, na którym położone jest stanowisko, znalazło się nad samym brzegiem wielkiego gunickiego jeziora zalewowego.

Stanowisko Tanowo 3 położone jest na długim i stosunkowo wąskim wale morenowym, którego powierzchnia nadająca się do zasiedlenia wynosi w sumie przeszło 1 ha. W okresie preborealnym i borealnym obozowiska zorientowane były względem przepływającej obok rzeki Gunicy, w związku z tym zajmowały tylko niewielki, północno-zachodni skrawek wyniesienia, bezpośrednio przylegający do łuku rzeki. Miejscem zakładanych obozów była lekko nachylona w stronę rzeki, dość równa platforma stokowa – piaszczysta, sucha, przewiewna, o zdecydowanie południowej ekspozycji terenowej. Odległość obozowisk od wody wynosiła 20–40 m.

W okresie atlantyckim natomiast obozowiska zorientowane były względem powstałego tu wielkiego jeziora zalewowego Gunicy. Wał morenowy, na którym położone jest stanowisko, na całej długości przylegał do nowego zbiornika wodnego, toteż

do zasiedlania wykorzystywana była cała jego powierzchnia. Z dowolnego miejsca wyniesienia odległość do brzegu jeziora nie przekraczała 50 m.

Niezależnie jednak od położenia stanowiska nad jeziorem, źródłem wody dla mieszkańców była niewątpliwie dalej rzeka Gunica, wypływająca z jeziora przy północnym krańcu wału, w odległości nie większej niż 40 m od obozowisk. Oprócz tego, źródłem wody były z pewnością też oczka polodowcowe położone w głębi wału morenowego w odległości nie większej niż 50 m, do których nie dotarły wody jeziora zalewowego.

Zarówno w okresach preborealnym i borealnym, jak i w okresie atlantyckim stanowisko Tanowo 3 odznaczało się pod każdym względem niezwykle korzystnymi warunkami do lokalizowania tu obozowisk. Nie dziwi więc niezwykle wręcz bogactwo śladów osadnictwa mezolitycznego na całej długości wału.

Wszystkie stanowiska położone w strefie środkowej Gunicy, niezależnie od chronologii, mają ekspozycję południową, najczęściej otwartą w kierunku najbliższego zbiornika wody.

D. Strefa pojezierza Pilchowskiego. Charakterystycznym elementem krajobrazowym tej strefy są liczne, średniej wielkości i małe jeziora oraz oczka wodne pochodzenia lodowcowego występujące w otoczeniu wysokich, czasem obszernych, ostro zwieńczonych lub płaskich i garbatych wałów i kopców morenowych, zbudowanych z gliny, żwiru i piasków. Często wewnątrz tych wyniesień spotkać można niewielkie, do 50 m długości, głębokie oczka wodne, powstałe w wyniku wytapiania się brył martwego lodu, lub tylko zabagnione rozpadliny. Od południowego wschodu strefę pojezierza Pilchowskiego ograniczają nieco odsunięte, dość strome, wysokie na kilkanaście metrów zbocza wysoczyzny morenowej Wzgórz Warszawskich.

Zlokalizowanych jest tu 37 stanowisk, w tym przynajmniej 10 pochodzących z okresów preborealnego i borealnego. Największe zgrupowanie stanowisk występuje wokół silnie rozczłonkowanego, rynnowego jeziora Pilchowskiego, które stanowi główną oś osadnictwa w omawianej strefie.

Stanowiska orientowane są względem średnich i małych, głębokich jezior rynnowych oraz niewielkich oczek typu wytopiskowego, a w okresie atlantyckim także względem jezior zalewowych. Zajmują bardziej łagodne fragmenty stoków i niewielkie na ogół, płaskie platformy sąsiadujących wyniesień morenowych. Uderzająca jest wybitnie mała powierzchnia stanowisk, która oscyluje tu średnio w granicach 1–3 ara. Stanowiska występują zarówno blisko granicy wody, jak i wysoko nad lustrem – nad jeziorem Bartoszewskim wysokość ta wynosiła powyżej 15 m, w zależności od lokalnej konfiguracji terenu i bezwzględnej obecności suchego, piaszczystego podłoża oraz południowej ekspozycji, niekoniecznie otwartej w stronę zbiornika wodnego.

Typowym przykładem jest tutaj stanowisko Grzeczynica 6/7, gdzie obozowiska zarówno borealne, jak i atlantyckie sytuowane były na wysoko wyniesionej długiej i wąskiej platformie grzbietowej i mniej pochylonych zboczach, wokół oczka wytopiskowego o długości około 60 m, zajmującego w formie krateru środek podkowiasto ukształtowanego wyniesienia morenowego. Pomimo iż w okresie atlantyckim

wał ten oblewany był przez wody powstałego jeziora zalewowego – wyniesienie tworzyło w tym czasie sporej wielkości trójkątny cypel – to jednak orientacja stanowisk względem oczka wodnego nie uległa zmianie (ryc. 3).

Najbardziej dogodne warunki topograficzne w tej strefie krajobrazowej ma stanowisko Pilchowo 16. Obozowiska tu położone zajmowały w miarę równą i płaską, nieco podwyższoną platformę terasy na zachodnim brzegu jeziora Pilchowskiego. Potencjalna powierzchnia do wykorzystania wynosiła około 0,5 ha, a więc w tutejszych warunkach terenowych była wyjątkowo duża. Platforma, osłonięta od strony zachodniej łagodnym zboczem wysoczyzny, jest piaszczysta, sucha, z ekspozycją południowo-wschodnią i wschodnią, otwartą w stronę jeziora. Na stanowisku występowało bogate osadnictwo mezolityczne, zwłaszcza w okresie atlantyckim.

E. Strefa kotliny dobrzańsko-wołczkowskiej. Kotlina otoczona jest od zachodu, od południa i od południowego wschodu poszarpaną linią mniej lub bardziej urwistych stoków wysoczyzny Wału Stobniańskiego i Wzgórz Warszawskich. Podobnie jak kotlina łęgowska stanowi naturalną zlewnię wód opadowych i wód spływających z wyższych partii moreny. Na jej obszarze występują stosunkowo nieliczne jeziora i oczka polodowcowe, a w okresie atlantyckim także nieco obszerniejsze zbiorniki zalewowe. Dzisiaj wewnątrz kotliny wypełniają podmokłe łąki i torfowiska, brzegi natomiast porastają lasy mieszane z głównym udziałem sosny.

Zlokalizowane tu skupisko jest najmniejsze na terenie rynny i liczy zaledwie 10 stanowisk, w tym przynajmniej 3 wczesnomezolityczne. Wszystkie znajdują się w południowej części strefy, w bezpośrednim sąsiedztwie kilku małych jezior i oczek wodnych pochodzenia lodowcowego. Położone są na rozległej, płaskiej platformie wydymowej, która stwarzała dogodne warunki dla osadnictwa. Stanowiska zlokalizowane są tylko w bezpośrednim lub bliskim sąsiedztwie wody, w odległości nie większej niż 50 m.

W południowo-zachodniej części wspomnianej platformy wydymowej, w odległości około 50–100 m od brzegu największego tu jeziora polodowcowego – w okresie atlantyckim była to odległość około 30 m – i w bezpośrednim sąsiedztwie kilku małych (o średnicy do 30 m) oczek wodnych o charakterze wytopiskowym, zlokalizowane jest główne stanowisko tej strefy – Dobra 53. Zajmuje obszar o powierzchni około 0,5 ha, na którym rozrzucone są liczne skupienia osadnicze pochodzące z okresu borealnego i z różnych faz okresu atlantyckiego. Obozowiska reprezentują wszystkie ważniejsze typy układów planigraficznych, tj. w formie pojedynczej krzemienicy, układy wielokrzemienicowe, jak też układy śmietniskowe. Sprawą godną podkreślenia jest to, że niezależnie od bliskiego sąsiedztwa jeziora, kilka samodzielnie występujących skupień osadniczych w formie pojedynczych krzemienic było zlokalizowanych wokół głębokiego oczka wodnego o średnicy około 15 m.

F. Strefa rzeki Karpiny. Strefa obejmuje obniżenie jeziora Karpino i szeroką na 0,5–1 km i długą na ponad 10 km pradolinę rzeki o tej samej nazwie połączoną z pradoliną Odry. Brzegi doliny mają wysokość do 30 m, ale zbocza są dość łagodne i tarasowato opadają w kierunku dna obniżenia, którego środkiem płynie rzeczka. W obrębie doliny miejscami występują w bezpośrednim sąsiedztwie koryta rzeki niewielkie kopce piaszczyste. W okresie atlantyckim wewnątrz pradoliny zostało

znacznie przemodelowane przez wysokie stany wody w rzece Karpinie. Obecnie obszar ten zajmują łąki, zaś zbocza porośnięte są lasem mieszanym i sosnowym rozciągającej się wokół Puszczy Wkrzańskiej.

Skupisko liczy 13 stanowisk, w tym przynajmniej 4 mają charakter wczesnomezolityczny. Trzy stanowiska położone są na terasach jeziora Karpino w bezpośrednim sąsiedztwie jego brzegów, 8 zorientowanych jest względem rzeki Karpiny, 2 pozostałe natomiast – względem mniejszych dopływów spływających z wyższych partii wysoczyzny. Obozowiska zajmowały tu płaskie lub minimalnie nachylone platformy stokowe i łagodnie opadające fragmenty stoków teras, albo grzbiety minimalnych wyniesień położonych już w obrębie pradoliny.

W omawianej strefie nie udało się zlokalizować stanowiska, które zajmowałoby powierzchnię większą niż 2–4 ary, chociaż potencjalne możliwości topograficzne lokowania dużych obiektów w pradolinie istnieją.

G. Strefa Wzgórz Warszawskich. Nieliczne stanowiska położone w strefie Wysoczyzny Warszawskiej występują nad brzegami niewielkich, głębokich oczek wodnych pochodzenia lodowcowego. Zajmują z reguły wyższe partie piaszczystych, lekko nachylonych stoków lub, rzadziej – płaskich platform stokowych, otwartych w stronę lustra wody. W bliskim sąsiedztwie niektórych stanowisk znajdują się potoki i ciek, które były zapewne wykorzystywane przez łowców mezolitycznych jako źródło wody.

W omawianej strefie krajobrazowej stanowiska charakteryzują się generalnie małymi powierzchniami, nieprzekraczającymi na ogół kilku arów. Odkryto tu jednak stanowisko wyjątkowe pod tym względem, którego lokalizacja stwarzała bardzo dogodne warunki osadnictwa dla większej grupy społecznej. Chodzi o Szczecin-Bukowo I. Obiekt położony jest na długim, łagodnym i piaszczystym stoku wyniesienia, przechodzącym w płaską platformę, przylegającą od strony południowej do wysychającego obecnie jeziora polodowcowego. W miejscu tym znajduje się też ujście niewielkiego, lecz wartkiego, górskiego z charakteru strumyka. Na obszarze ponad 1 ha występowały tu liczne pozostałości osadnictwa epoki kamiennej, od paleolitu do późnego mezolitu włącznie (T. Galiński [1997] 1998, s. 63–64).

Pośród 10 stanowisk występujących w strefie Wzgórz Warszawskich przynajmniej 3 są również wczesnomezolityczne.

H. Strefa Wału Stobniańskiego. Ujawniono tu 5 stanowisk, w tym 2 odnoszące się do całego okresu mezolitu. Podobnie jak w strefie Wysoczyzny Warszawskiej stanowiska położone są tu wyłącznie nad brzegami niewielkich, głębokich oczek polodowcowych. W okresie atlantyckim niektóre z nich znalazły się w strefach jezior zalewowych. Obiekty zajmują wyższe partie piaszczystych, lekko nachylonych stoków i płaskich platform stokowych, otwartych w stronę lustra wody. Charakteryzują się generalnie małymi powierzchniami użytkowymi.

P o d s u m o w a n i e. W okresach preborealnym i borealnym stanowiska na badanym obszarze orientowane były względem wszystkich dostępnych zbiorników wodnych, ale głównie względem średnich i małych jezior (0,1–2 km), względem rzeki Gunicy oraz bardzo licznych, niewielkich (< 100 m) oczek wodnych pochodzenia wytopiskowego. W okresie atlantyckim powszechne było orientowanie stanowisk

względem rozległych, płytkich jezior zalewowych. Należy jednak podkreślić, że niezależnie od bliskości dużego rezerwuaru wody, bardzo często stanowiska usytuowane są dodatkowo w bezpośrednim lub bliskim sąsiedztwie bardzo małych oczek (10–30 m średnicy) i cieków wodnych. Najpewniej wykorzystywane były też źródła, dziś jeszcze spotykane zwłaszcza w strefie wysoczyzny (Wzgórza Warszawskie, Wał Stobniański).

Stanowiska charakteryzują się zróżnicowanymi właściwościami terenowymi niezależnie od zajmowanej strefy krajobrazowej. Terasy jeziorne i rzeczne, platformy i stoki wyniesień morenowych, na których położone są stanowiska, cechuje zróżnicowana wielkość dostępnego do zasiedlenia obszaru, stopień nachylenia terenu, odległość pozioma i pionowa od głównego zbiornika wodnego. Wszystkie stanowiska natomiast zajmują teren piaszczysty, suchy, nasłoneczniony, z południową ekspozycją.

Na badanym obszarze znajduje się zaledwie kilka stanowisk, które charakteryzują się bardzo korzystnymi właściwościami topograficznymi z punktu widzenia lokalizacji dużych, długotrwałych obozowisk. Stanowiska te zajmują z zasady obszerne terasy i platformy wyniesień morenowych w bezpośrednim sąsiedztwie wody. Wszystkie pozostałe stanowiska usytuowane są w miejscach pozwalających jedynie na lokalizację pojedynczych jednostek osadniczych oraz obozowisk sezonowych i okazjonalnych.

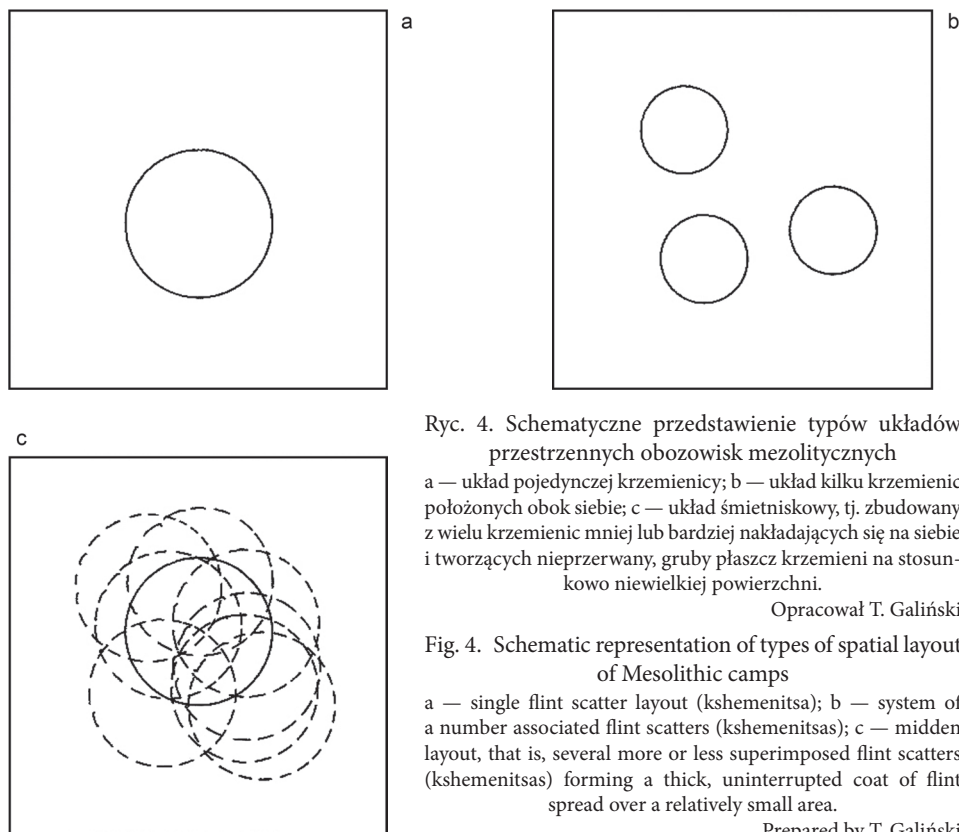
Stanowiska charakteryzujące się bardzo dobrymi właściwościami topograficznymi występują we wszystkich większych skupiskach tego typu obiektów, położonych w różnych strefach krajobrazowych obszaru rynny i terenów przyległych.

BADANIA UKŁADÓW PRZESTRZENNYCH STANOWISK

Celem badań jest próba ustalenia relacji pomiędzy topografią stanowiska i potencjalnymi możliwościami lokalizacji obozowisk na badanym obszarze a stwierdzonymi na stanowisku formami układów przestrzennych osadnictwa.

Układy przestrzenne stanowisk mezolitycznych analizowane były na podstawie przeprowadzonych badań wykopaliskowych, badań sondażowych, które polegały na niewielkich odkrywkach i/lub dołkowaniach, oraz szczegółowych, wielokrotnie powtarzanych eksploracjach subpowierzchniowych i powierzchniowych. Układy przedstawiają różne formy (np. T. Galiński 1992, s. 62 i nn.), które z punktu widzenia interpretacji charakteru osadnictwa można sprowadzić do trzech zasadniczych typów (ryc. 4): a – pojedyncza krzemienica; b – kilka krzemienic występujących obok siebie; c – układy zbudowane z wielu krzemienic mniej lub bardziej nakładających się na siebie i tworzących nieprzerwany, gruby płaszcz krzemieni na stosunkowo niewielkiej powierzchni. Układy takie nazywane są dalej „śmietniskowymi”.

Występujące często na stanowiskach układy tzw. bezkrzemienicowe, w formie luźnego i równomiernie rozłożonego płaszcza krzemieni na znacznej obszarowo powierzchni w ogóle nas tu nie interesują. Charakteryzują z reguły stanowiska całkowicie zniszczone albo stanowiska o zakłóconych układach przestrzennych, często przez młodsze osadnictwo pradziejowe.

Ryc. 4. Schematyczne przedstawienie typów układów przestrzennych obozowisk mezolitycznych
 a — układ pojedynczej krzemienicy; b — układ kilku krzemienic położonych obok siebie; c — układ śmietniskowy, tj. zbudowany z wielu krzemienic mniej lub bardziej nakładających się na siebie i tworzących nieprzerwany, gruby płaszcz krzemieni na stosunkowo niewielkiej powierzchni.

Opracował T. Galiński

Fig. 4. Schematic representation of types of spatial layout of Mesolithic camps

a — single flint scatter layout (kshemenitsa); b — system of a number associated flint scatters (kshemenitsas); c — midden layout, that is, several more or less superimposed flint scatters (kshemenitsas) forming a thick, uninterrupted coat of flint spread over a relatively small area.

Prepared by T. Galiński

POJEDYNCZE KRZEMIENICE

Stanowią strukturę przestrzenną 3 najstarszych, preborealnych obozowisk stanowiska w Tanowie związanych z kompleksem Duvensee (Tanowo 3, XVIII/01-02; Tanowo 3, XX/02-W; Tanowo 3, XX/02-E), przynajmniej 1 obozowiska preborealnego w Bolkowie 1, wczesnomezolitycznego obozowiska na stanowisku Tanowo 2 (I/82/85: z. s.), borealnych i atlantyckich 3 obozowisk w Dobrej (Dobra 53, I/83; Dobra 53, II/83 i Dobra 53, IV/84), 1 borealnego stanowiska Łęgi 21 oraz 1 późnomezolitycznego obozowiska na stanowisku w Grzeczniczy (Grzecznicza 7, I/84). Ponadto, pojedyncze krzemienice charakteryzują przynajmniej 12 innych, słabiej przebadanych stanowisk.

Obiekty te przedstawiają w sumie obraz dość zróżnicowany pod względem zajmowanej powierzchni, ilości występujących w nich krzemieni czy ogólnej struktury inwentarza (tabela 1). Krzemienice mają kształty owalne i koliste, średnice od 4 do 8,5 m, powierzchnie od 15 do 40 m², i liczbę krzemieni od 309 do 3404, w tym narzędzi od 22 do 88. W przypadku skupienia osadniczego Dobra 53, IV/84, krzemienicy podomowej towarzyszył bruk kamienny z paleniskami, zaś w Łęgach 21 wystąpiła półziemianka (T. Galiński 1992, s. 181–184; tenże [1998] 1999, s. 28–31).

Tabela 1. Zestawienie zbiorcze typów i wielkości skupień osadniczych na niektórych stanowiskach mezolitycznych z terenu rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej

Table 1. Types and sizes of settlement concentrations on selected Mesolithic sites in the Oder–Nowe Warpno bay glacial trough

Skupienie	Typ	Wymiary (m)	Powierzchnia (m ²)	Liczba krzemieni	Liczba narzędzi
Tanowo 3: XVIII/01-02	K	8,5 × 6	40	1015	55
Tanowo 3: XX/02 – E	K	6 × 5	25	3404	88
Tanowo 3: XX/02 – W	K	4,5 × 4,5	18	1000	35
Tanowo 3: XII/93/96	KK + X	16 × 12	90	803	60
Tanowo 3: A	S + P	8 × 7	50	6535	226
Tanowo 3: B	K + S + M	10 × 9	80	7105	236
Tanowo 3: C	S	8 × 7	50	4325	91
Tanowo 3: E	S	8 × 6	40	2860	102
Tanowo 3: F	S + P	11 × 8	80	6144	148
Tanowo 3: VII/91	KK	8 × 6	40	1165	58
Bolków 1, z. s.	K + S	12 × 10	100	4500	180
Bolków 1, z. m.	S + M	18 × 16	250	8500	240
Tanowo 2, I/82/85, z. s.	K	5 × 4	20	600	27
Tanowo 2, I/82/85, z. m.	S	8 × 7	50	1607	54
Dobra 53, II/83	K	4 × 4	12	960	62
Dobra 53, III/83	S	9 × 7	60	3500	164
Dobra 53, I/83	K	5 × 4	18	309	43
Dobra 53, IV/84	K + X	6 × 4	25	348	30
Grzępnica 7, I/84	K	7 × 6	35	434	22
Łęgi 21	K + P	6,5 × 4	20	320	24

Objaśnienia: K – krzemienica; KK – kilka małych krzemienic; M – obiekt mieszkalny; P – półziemianka; S – śmietnisko; X – inne.

Explanation: K – kshemenitsa; KK – a few small kshemenitsas; M – habitation unit; P – semi-sunken hut; S – midden; X – other.

Badania skupień pod kątem kształtów, wymiarów, powierzchni, liczby występujących krzemieni, struktury inwentarza, wielkości udziału i struktury grup narzędziowych oraz pod względem taksonomicznym prowadzą do następujących wniosków: 1. nie ma żadnych zależności pomiędzy rozmiarami powierzchni skupień a liczebnością i strukturą inwentarza, liczebnością i strukturą grup narzędziowych oraz charakterem taksonomicznym; 2. duża liczba krzemieni (powyżej 1 tys.) charakteryzuje wyłącznie skupienia związane z kompleksem Duvensee; 3. osiem spośród dziewięciu badanych skupień ma charakter krzemienic przydomowych funkcjonalnie „uniwersalnych”, w których produkowane były różne typy narzędzi na potrzeby gospodarstwa domowego, jedno zaś – skupienie Dobra 53, II/83, ma cechy krzemienicy „specjalistycznej” związanej z produkcją zbrojników.

W świetle istniejących danych, to układy zbudowane z pojedynczej krzemienicy reprezentowane są przez preborealne stanowiska duwensejskie oraz borealne i atlantyckie stanowiska maglemoske.

Pięć stanowisk, na których wystąpiły obozowiska w formie pojedynczych krzemienic, tj. Tanowo 3, Bolków 1, Bolków 2, Buk 15 i Dobra 53, charakteryzują się bardzo korzystnymi warunkami topograficznymi. Stanowiska te zajmują rozległe terasy i platformy wyniesień, które dawały niczym nie ograniczone możliwości lokalizowania tu licznych i obszernych obozowisk złożonych z wielu jednostek mieszkalnych.

W świetle przeprowadzonych analiz wynika, że pojedyncza krzemienica w Bolkowie 1 może stanowić składnik większego kompleksu osadniczego na tym stanowisku, natomiast wszystkie krzemienice tego typu na stanowiskach w Tanowie i w Dobrej z pewnością reprezentują zamknięte układy przestrzenne różnych faz ich zasiedlania. Sytuacja krzemienic z Bolkowa 2 i Boka 15 nie jest jasna.

Pozostałe stanowiska, na których stwierdzono obecność pojedynczych skupień, tj. Tanowo 2, I/82/85; Grzeczynica 7, I/84 i Łęgi 21, charakteryzują się małą powierzchnią możliwą do wykorzystania i mogły tam funkcjonować wyłącznie pojedyncze jednostki osadnicze.

Interpretacja. Charakter większości omawianych obiektów pozwala z dużym prawdopodobieństwem ustalić zasadnicze cechy osadnictwa, które obiekty te reprezentują. Szczególnie wymowne pod tym względem są obiekty w Dobrej 53 (II/83 i IV/84) oraz w Łęgach 21, gdzie krzemienice wystąpiły w towarzystwie półziemianki, pozostałości budowli mieszkalnej, palenisk i bruku kamiennego składającego się z przepalonych kamieni używanych do gotowania (T. Galiński 1992; [1998] 1999). We wszystkich przypadkach są to pozostałości osadnictwa niewielkich grup społecznych złożonych najpewniej z kilku osób (2–8) w postaci małych rodzin lub minimalnie rozszerzonych oraz grupy funkcjonalnej (Dobra 53, II/83). Wszystkie skupienia, poza Dobrą 53, II/83, które jest śladem osadnictwa jednorazowego i okazjonalnego, reprezentują osadnictwo sezonowe, wielokrotnie powtarzane w tym samym miejscu.

UKŁADY WIELOKRZEMIENICOWE

Obozowiska o układach przestrzennych złożonych przynajmniej z dwóch krzemienic odkryte zostały na stanowisku Tanowo 3, w Dobrej 53, w Buku 15, w Bolkowie 2 oraz w Łęgach 24.

Na stanowiskach odnotowano obecność skupień osadniczych złożonych z 2–4 krzemienic izolowanych od siebie lub, częściej, połączonych ze sobą rzadziej zalegającymi zabytkami. Na stanowiskach w Tanowie, Buku i w Bolkowie stwierdzono obecność kilku takich układów (skupień) występujących w znacznym od siebie oddaleniu. Na rozległym i w całości przebadanym wykopaliskowo stanowisku nr 3 w Tanowie wystąpiły trzy skupienia osadnicze w formie układów wielokrziemnicowych, położone w różnych miejscach wału polodowcowego. Są to: skupisko G w połączonym wykopie II-IX-XI-XVI/88/02, skupienie w wykopie VII/91 oraz skupienie w wykopie XII/93/96. Obozowiska pochodzą z różnych okresów i wykazują zróżnicowanie funkcjonalne.

Krzemienice występujące w omawianym układzie planigraficznym miały kształty lekko owalne i koliste, wymiary – od 3 do 5 m średnicy, liczbę krzemieni w granicach

100–600 okazów. Całkowita powierzchnia poszczególnych skupień zawierała się w przedziale 40–120 m².

Układy wielokrzemienicowe reprezentują wyłącznie stanowiska związane z kompleksem maglemoskim.

Wszystkie stanowiska, na których wystąpiły układy tego typu, charakteryzują się bardzo korzystnymi warunkami topograficznymi. Stanowiska zajmują bardzo rozległe terasy (Dobra 53, Buk 15, Bolków 2) i platformy wyniesień morenowych (Tanowo 3, Łęgi 24), które dawały niczym nie ograniczone możliwości lokalizowania dużych, trwałych obozowisk złożonych z wielu jednostek mieszkalnych. Dotyczy to zwłaszcza stanowisk w Buku i w Bolkowie, gdzie stwierdzono obecność licznych skupień, z których część może teoretycznie tworzyć jednolite, zamknięte kompleksy osadnicze. W Tanowie natomiast skupienia złożone z kilku krzemienic reprezentują różne fazy zasiedlenia stanowiska. Jedno z nich, odsłonięte w wykopie XII/93/96, miało charakter krótkotrwałego i wielokrotnie powtarzanego obozowiska okazjonalnego, tj. związanego z eksploatacją złoża surowca krzemiennego przez małą grupę łowców.

Interpretacja. Układy złożone z kilku krzemienic położonych obok siebie i najczęściej połączonych rzadziej zalegającymi krzemieniami są bardzo trudne do interpretacji z uwagi na zasadniczy problem, jaki wiąże się z pytaniem o wzajemny status tych skupień. Generalnie rysują się dwie możliwości: a – krzemienice stanowią pozostałości różnych faz zasiedlenia stanowiska, czyli w istocie przedstawiają sobą odrębne skupienia osadnicze – wówczas ich interpretacja może być analogiczna jak pojedynczych krzemienic; b – wszystkie krzemienice razem tworzą jednolitą strukturę przestrzenną osadnictwa – stwarza to nową sytuację interpretacyjną przede wszystkim odnośnie liczebności koczującej grupy. Można przyjąć, że liczba krzemienic odzwierciedla liczbę obozujących grup.

Szczegółowa analiza wszystkich obiektów tego typu skłania do wniosku, że ten drugi przypadek mógł teoretycznie mieć miejsce na stanowiskach Buk 15 i Bolków 2, należy go natomiast zdecydowanie wykluczyć w odniesieniu do wszystkich skupień na stanowiskach w Tanowie oraz w Dobrej i w Łęgach.

UKŁADY ŚMIETNISKOWE

Układy zbudowane z wielu krzemienic mniej lub bardziej nakładających się na siebie i tworzących nieprzerwaną, grubą płaszczyznę krzemieni na stosunkowo niewielkiej powierzchni są bardzo powszechne. Reprezentowane są przez wszystkie borealne i atlantyckie skupienia osadnicze na rozległym stanowisku Tanowo 3 (skupienie A, B i C w wykopie I/85-93; E i F w połączonych wykopach II-IX-XI-XVI/88/02), oba zespoły osadnicze na stanowisku Bolków 1, młodszy zespół osadniczy na stanowisku Tanowo 2, I/82/85; stanowisko Tanowo 1, Tanowo 16, Dobra 53, III/83; Buk 15, Bolków 2, Grzeczka 7 E, Łęgi 9, Łęgi 10, Łęgi 16, Łęgi 24, Pilchowo 16, Szczecin-Bukowo 1 oraz wiele innych stanowisk badanych jedynie metodą sondażową.

Układy śmietniskowe mają z zasady formę owalną, wymiary od 6 do 18 m średnicy, powierzchnię w granicach 40–250 m², liczebność inwentarza – od 1,6 do 8,5 tys. krzemieni, i liczbę narzędzi – od 91 do 240 (tabela 1). Typowe są przede wszystkim

dla borealnych i atlantyckich stanowisk duwensejskich, ale reprezentują też niektóre stanowiska maglemoskie.

Siedem stanowisk, tj. Bolków 1, Bolków 2, Tanowo 3, Pilchowo 16, Dobra 53, Buk 15 i Szczecin-Bukowo 1, charakteryzuje się bardzo korzystnymi warunkami topograficznymi. Stanowiska w Bolkowie, Tanowie, Buku i w Dobrej były już wyżej omawiane. Do grupy tej należy dołączyć stanowiska Pilchowo 16 i Szczecin-Bukowo 1, które zajmują rozległe, dogodnie położone terasy, dające duże możliwości lokalizowania obszernych i długotrwałych obozowisk.

Pozostałe stanowiska cechują przeciętne warunki topograficzne narzucające liczne ograniczenia, lub zgoła warunki niekorzystne. Charakteryzują się małą powierzchnią możliwą do wykorzystania, gdzie mogły funkcjonować wyłącznie niewielkie, często pojedyncze jednostki osadnicze.

Interpretacja. Szczegółowe analizy licznych i bardzo bogatych skupień osadniczych tego typu na stanowiskach Tanowo 3 oraz Bolków 1 prowadzą do jednoznacznego wniosku, że przedstawiają one pozostałości osadnictwa większych grup społecznych aniżeli mała rodzina, czy nawet minimalnie rozszerzona, ale zdecydowanie mniejszych od rodu. Mogły to być grupy złożone z kilku podstawowych jednostek społecznych, a więc liczące kilkanaście lub niewiele więcej osób zamieszkujących wspólnie i prowadzących zintegrowaną gospodarkę łowiecką.

Antropologia kulturowa zna zorganizowane w taki sposób i o podobnej liczebności członków grupy krewniacze w postaci wielkiej rodziny (np. K. Zawistowicz-Adamska 1971).

Skupienia o układach śmietniskowych charakteryzujące się niewielką powierzchnią i małą liczbą materiałów krzemiennych przedstawiają, rzecz jasna, inny typ osadnictwa. Mogą być interpretowane jako pozostałości różnych, zazwyczaj krótkotrwałych obozowisk sezonowych i okazjonalnych, zamieszkiwanych przez niewielkie grupy społeczne w postaci małych rodzin lub minimalnie rozszerzonych i grup funkcjonalnych.

PODSUMOWANIE

Stanowiska położone na obszarze rynny charakteryzują się występowaniem układów przestrzennych jednokrzemienicowych, wielokrzemienicowych i układów śmietniskowych zbudowanych z wielokrotnie powtarzanego w tym samym miejscu lub/i długotrwałego osadnictwa. Układy rozproszone, tzw. bezkrzemienicowe, pominięto w badaniach jako nienaturalne.

Stanowiska charakteryzujące się bardzo dobrymi warunkami topograficznymi dla lokalizacji dużych, długotrwałych i/lub stałych obozowisk są rzeczywiście reprezentowane przez liczne i bogate skupienia osadnicze oraz różne typy układów planigraficznych, przy czym dominującą pozycję mają bogate w materiał krzemienny układy śmietniskowe. Do stanowisk tych należą: Bolków 1, Tanowo 3, Pilchowo 16 i Szczecin-Bukowo 1 – reprezentujące kompleks Duwensee, oraz Dobra 53, Buk 15 i Bolków 2 – związane z ugrupowaniami maglemoskimi.

Stanowiska predysponowane do lokalizacji małych i/lub okresowych (sezonowych i okazjonalnych) obozowisk przedstawiają przede wszystkim ubogie w materiał krzemienne układy śmietniskowe (np. Tanowo 1, Tanowo 2, Grzeczynica 7E, Łęgi 10), wyjątkowo układy jednokrzemienicowe (Łęgi 21), nigdy wielokrzemienicowe.

Pojedyncze krzemienice interpretowane są jako pozostałości osadnictwa niewielkich grup społecznych złożonych z 2–8 osób, w postaci małych rodzin lub minimalnie rozszerzonych oraz grupy funkcjonalnej.

Układy złożone z kilku krzemienic położonych obok siebie są bardzo trudne do interpretacji z uwagi na zasadniczy problem, jaki wiąże się z pytaniem o wzajemny status tych skupień. Zdecydowana większość badanych obiektów tego typu powinna być jednak interpretowana analogicznie jak pojedyncze krzemienice.

Układy śmietniskowe bogatych i obszernych skupień na stanowiskach Tanowo 3 oraz Bolków 1 przedstawiają pozostałości osadnictwa większych grup społecznych aniżeli mała rodzina, czy nawet minimalnie rozszerzona. Mogły to być grupy w postaci wielkiej rodziny liczące kilkanaście lub niewiele więcej osób zamieszkujących wspólnie i prowadzących zintegrowaną gospodarkę łowiecką.

KULTUROWE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA OSADNICTWA

OKRES PREBOREAL – BOREAL I

W pierwszej fazie rozwoju kultury mezolitycznej, w okresie preborealnym i I połowie borealu (9700–8700 BP) na terenie ryzny wstępowały wyłącznie społeczności reprezentowane przez zespoły kompleksu duwensejskiego. Spośród 187 stanowisk zlokalizowanych na tym obszarze, ponad 40 ma charakter wczesnomezolityczny, z czego około 25 odnosi się do preborealu i I połowy borealu. Stanowiska takie występują we wszystkich analizowanych strefach krajobrazowych.

Spośród wszystkich stanowisk pochodzących z okresu preboreal-boreal I tylko jedno – Bolków 1 – położone w sąsiedztwie jeziora Świdwie, charakteryzujące się bardzo korzystnymi warunkami topograficznymi, umożliwiającymi lokalizowanie tu dużych i długotrwałych obozowisk, zawiera niezwykle bogate pozostałości osadnictwa. Liczba wydobytych dotąd (badania wykopaliskowe nadal trwają) materiałów krzemienych odnoszących się do wczesnego mezolitu wynosi ponad 15 tys. wyrobów, w tym około 500 narzędzi (drapaczy, ryłców, ciosaków, zbrojników i innych). Skupienia osadnicze występują na obszarze o powierzchni około 250 m² i mają formę głównie układów śmietniskowych, które mogą odzwierciedlać osadnictwo o charakterze stałym i długotrwałym. Wszystkie pozostałe stanowiska duwensejskie z tego okresu, m.in. 3 różnoczasowe pojedyncze krzemienice na stanowisku Tanowo 3 czy pojedyncza krzemienica na stanowisku Tanowo 2, reprezentują niewielkie obozowiska o charakterze sezonowym i okazjonalnym.

Jeżeli wielkość i charakter stanowisk krzemienych rzeczywiście odzwierciedlają choćby w przybliżeniu liczebność koczującej grupy, a w moim przekonaniu tak jest, to z analizy tych pierwszych musi wynikać, że organizacja społeczno-terytorialna

społeczeństw mezolitycznych w najstarszej fazie ich rozwoju miała strukturę atomistyczną, właściwą pierwotnemu porządkowi natury: rodzina – ród – plemię = rewir łowiecki rodziny – terytorium rodowe – terytoria plemienne.

Pytanie o znaczeniu fundamentalnym dla naszych rozważań, jakie tu się nasuwa, dotyczy rangi występujących na terenie rynny obozowisk w hierarchii wynikającej z systemu organizacji społeczno-terytorialnej łowców mezolitycznych tego okresu. Inaczej mówiąc, czy występują na badanym przez nas obszarze, obok obozowisk pozostawionych przez rodziny proste (małe rodziny), pozostałości obozowisk większych grup społecznych, takich jak grupy rodowe, czy może nawet mamy tu do czynienia z obozowiskami plemiennymi.

Aby próbować odpowiedzieć na to pytanie, trzeba spojrzeć na mapę osadnictwa mezolitycznego na większym terytorium aniżeli obszar południowej części rynny szczecińsko-nowowarpieńskiej, czy nawet całego lewobrzeża Odry.

Punktem wyjścia do naszych rozważań jest oczywiście skupisko stanowisk występujących na badanym obszarze, który, jak wiadomo, obejmuje cały południowy odcinek rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej, dolinę rzeki Karpiny oraz Wzgórza Warszawskie i północne skłony Wału Stobniańskiego (ryc. 2). W sumie, jest to obszar o średnicy około 25 km i powierzchni prawie 500 km². Występująca tu enklawa osadnicza złożona z ponad 180 stanowisk jest bardzo wyraźnie odizolowana od innych, podobnych koncentracji pozostałości osadnictwa, i nie może być żadnym wątpliwości, że stanowi wyodrębniony, zamknięty obszar aktywności ekonomicznej określonych grup łowców mezolitycznych. W najstarszej fazie osadnictwa mezolitycznego – w preborealu i borealu I, obok stosunkowo licznych stanowisk, które należy postrzegać jako pozostałości osadnictwa prostych rodzin (małych rodzin) lub minimalnie rozszerzonych i grup funkcjonalnych, wystąpiło tu tylko jedno stanowisko, którego charakter spełnia wszystkie warunki głównego obozowiska całej enklawy osadniczej, tj. Bolków 1. Jak już wyżej pisaliśmy, z przeprowadzonych analiz układów przestrzennych, wielkości inwentarzy, struktury itd. wynika, że zamieszkiwały tam większe grupy społeczne o randze wielkiej rodziny.

Krótko mówiąc, na całym obszarze enklawy osadniczej południowej części rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą, utożsamianej z pojedynczym rewirem łowieckim, występuje jedno główne stanowisko stale zamieszkiwane przez całą społeczność rewiru, oraz liczne stanowiska sezonowe i okazjonalne, zajmowane przez małe grupy łowców eksploatujących zasoby środowiskowe w poszczególnych strefach krajobrazowych zajmowanego obszaru. Wynika stąd oczywisty wniosek, że liczebność grupy zamieszkującej obozowiska w Bolkowie określa jednocześnie zaludnienie całej enklawy i rewiru łowieckiego.

Najbliżej położone stanowiska o podobnych do Bolkowa 1, korzystnych uwarunkowaniach topograficznych, bogatych w pozostałości krzemienne osadnictwa i odnoszące się do okresu preboreal/I połowa borealu występują nad rozległym, w znacznej mierze wyschniętym dziś jeziorem Ahlbeck w północnej części rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej, na północny zachód od Świdwia (kompleks stanowisk w miejscowości Hintersee i Gegensee), oraz w kierunku zachodnim, na terenie środkowego odcinka pradoliny rzeki Randow i położonych tam jezior tworzących

razem tzw. Randowbruch, gdzie znajdują się takie znane stanowiska, jak Pasewalk 16 „Krugosdorf” czy Rothenklempenow nad jeziorem Latzig, w odległości 13–15 km na zachód od jeziora Świdwie. Stanowiska te, podobnie jak Bolków 1, położone są w strefach bardzo intensywnego występowania osadnictwa mezolitycznego, w tym także obiektów wczesnomezolitycznych, tworzących bardzo bogate, zamknięte terytorialnie enklawy osadnicze (B. Gramsch 1963; A. Hellmundt 1964; S. Schacht 1993)². Strefy te tworzą rewiry łowieckie analogiczne do znajdujących się na terenie południowej rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą.

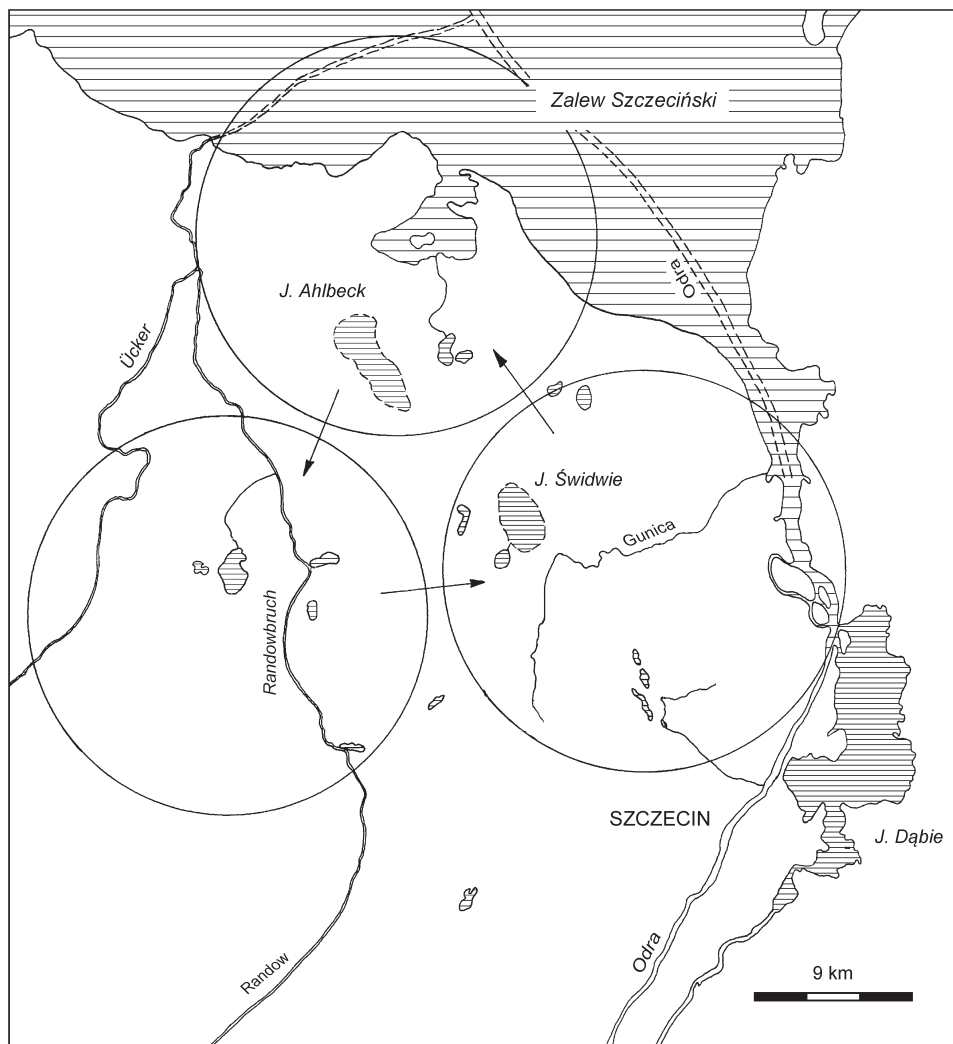
Dookoła wszystkich trzech enklaw osadniczych, a zwłaszcza pomiędzy nimi, w trójkącie: jezioro Świdwie – jezioro Ahlbeck – Randowbruch, występują wielkie połacie całkowicie pustych przestrzeni. Muszą one wyznaczać granice terytoriów łowieckich poszczególnych enklaw, a to pozwala określić w przybliżeniu wielkość tych rewirów.

Z analizy mapy występowania stanowisk wynika, że granice poszczególnych rewirów łowieckich mogły przebiegać mniej więcej w połowie odległości pomiędzy jeziorem Świdwie i jeziorem Ahlbeck oraz w połowie odległości pomiędzy jeziorem Świdwie i pradoliną środkowego odcinka rzeki Randow (Randowbruch), w strefach naturalnych wododziałów. W przypadku tych ostatnich granica prawdopodobnie przechodziła w znacznej części wzdłuż wysoczyzny morenowej Wału Stobniańskiego. W kierunku wschodnim granica terenów łowieckich południowej części rynny (jeziora Świdwie i rzeki Gunicy) dochodziła do preborealnej rzeki Odry (Zalewu Szczecińskiego), a w kierunku południowym mogła sięgać północnych skłonów wysoczyzny morenowej Wału Stobniańskiego, nieco powyżej wysokości dzisiejszego Szczecina (ryc. 2).

Wszystkie 3 enklawy osadnicze, tj. południowej części rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą; następnie, północnej części rynny z jeziorem Ahlbeck i dolnym odcinkiem rzeki Ücker, oraz pradoliny środkowego odcinka rzeki Randow i rzeki Ücker z jeziorem Krugosdorf (Randowbruch) zajmowały podobne powierzchnie oraz, z punktu widzenia gospodarki łowieckiej, bardzo zbliżone potencjały ekonomiczne. Razem obejmowały obszar pokrywający się w przybliżeniu z obszarem dzisiejszej Puszczy Wkrzańskiej, tj. położony pomiędzy preborealnym korytem rzeki Odry (Zalewem Szczecińskim) na wschodzie, dolnym biegiem rzeki Ücker na zachodzie i północnymi skłonami wysoczyzny morenowej na południu. Północną granicę obszaru tworzyły łączące się ramiona obu rzek, Odry i Ücker (ryc. 5).

Z tego, co wyżej powiedzieliśmy, wynika, że na stanowisku w Bolkowie znajdowały się główne obozowiska grupy społecznej operującej na obszarze o średnicy około 25 km i o powierzchni liczącej prawie 500 km². Z analizy układów planigraficznych tego stanowiska, a zwłaszcza dobrze zachowanych skupisk osadniczych badanych w ostatnich latach i odnoszonych do doświadczeń odpowiednich badań antropologicznych, uznaliśmy, że mogła to być grupa społeczna o randze wielkiej rodziny złożona z około 15–20 osób. Była to przynajmniej trzypokoleniowa grupa krewniacza skoncentrowana wokół wspólnej własności, jaką było określone

² Materiały znajdują się w Archiwum Muzeum Narodowego w Szczecinie.

Ryc. 5. Przybliżone granice rewirów łowieckich: południowej części rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą, północnej części rynny z jeziorem Ahlbeck oraz rewiru Randowbruch.

Opracował T. Galiński

Fig. 5. Approximate hunting game ranges: in the southern part of the glacial trough encompassing the Świdwie lake and Gunica river, the northern part of the trough with lake Ahlbeck and the Randowbruch range.

Prepared by T. Galiński

terytorium łowieckie, w tym przypadku rewir południowej części rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą.

Inną przesłanką do próby określenia liczebności grupy społecznej zamieszkującej na stanowisku w Bolkowie jest analiza znanych z badań archeologicznych sposobów grupowego polowania, które, obok indywidualnych łowów, były we wczesnym

mezolicie powszechnie praktykowane. Polowanie w grupach odbywało się szczególnie w przypadku łowów na duże zwierzęta leśne, takie jak tury (zob. K. Aaris-Sørensen red. 1984; K. Aaris-Sørensen, P. Vang Petersen, E. Brinch Petersen 1984). Z analiz tych wyników, że grupy myśliwych działających razem liczyły od 2 do 4 osób. Zakładając, że nie byli to wszyscy dorośli mężczyźni grupy, co wydaje się być zrozumiałe, i że przynajmniej jeden pozostawał w obozie z kobietami i dziećmi, to liczebność reprezentowanych zespołów krewniaczych trzeba ocenić na 12–20 osób.

Widzimy, że wielkość grup wyliczona na podstawie różnych przesłanek jest prawie dokładnie taka sama i znajduje generalnie potwierdzenie także w badaniach antropologicznych dotyczących wielkiej rodziny (dla przykładu, grupa w postaci wielkiej rodziny popularna wśród społeczności południowogrenlandzkich Eskimosów liczy przeciętnie 17 osób).

Te same wyliczenia odnoszą się też do dwóch sąsiednich rewirów łowieckich – północnej części rynny z jeziorem Ahlbeck oraz pradoliny Randow.

Kolejną sprawą, którą się tu zajmujemy, jest próba odpowiedzi na pytanie, czy każdy z tych rewirów był własnością innej, odrębnej grupy krewniaczej, czy może wszystkie trzy terytoria łowieckie znajdowały się w posiadaniu tylko jednej i tej samej grupy społecznej.

Dotykamy w ten sposób zagadnienia potencjalnych możliwości poszczególnych rewirów łowieckich zaspakajania potrzeb ekonomicznych zamieszkujących je grup społecznych oraz sposobów ich eksploatacji. Pytamy, czy dany obszar był wykorzystywany przez władającą nim grupę przez cały czas, czy też z przerwami – tylko przez określony okres, po czym grupa przenosiła się na obszar innego rewiru łowieckiego.

Ten drugi sposób eksploatacji zasobów środowiska, a zwłaszcza naprzemiennego odławiania zwierząt leśnych, miał w założeniu oczywiście pozwolić na naturalne odnawianie się wielkości pogłowia i zachowanie tym samym stanu równowagi biotopu, która gwarantowała względną obfitość pożywienia. Zbyt intensywna eksploatacja populacji zwierząt leśnych na określonym terenie mogła, jak powszechnie wiadomo, bardzo łatwo doprowadzić do jej całkowitego wyniszczenia. Tak mogło się zresztą zdarzać również w wyniku niezamierzonych działań, albo na skutek czynników przyrodniczych, co w konsekwencji prowadziło do tego samego, tj. do konieczności przeniesienia się grupy na tereny innego rewiru.

Taki sposób uprawiania gospodarki łowieckiej zawsze łączył się z występowaniem na określonym obszarze uporządkowanego systemu organizacji społeczno-terytorialnej ludów łowieckich, z jednej strony, i względnie stałego, ustabilizowanego ekosystemu, z drugiej. Praktykowany był w wielu społeczeństwach tradycyjnych, a wśród Indian północnoamerykańskich strefy leśnej był niemal powszechny.

Odnosząc się do wyżej postawionego pytania, to: 1. wydaje się mało prawdopodobne, aby obszar rewiru południowej części rynny z jeziorem Świdwie był w stanie zaspokoić w pełni potrzeby ekonomiczne grupy złożonej z kilkunastu osób bez robienia okresowych przerw w eksploatacji jego zasobów; 2. zbyt intensywna eksploatacja pogłowia zwierząt na takim stosunkowo niewielkim obszarze szybko doprowadziłaby nie tylko do wyniszczenia gatunków na skutek zbyt szybkiego przetrzebienia, ale też i ucieczki zwierząt na inne obszary, co jest bardzo dobrze znanym

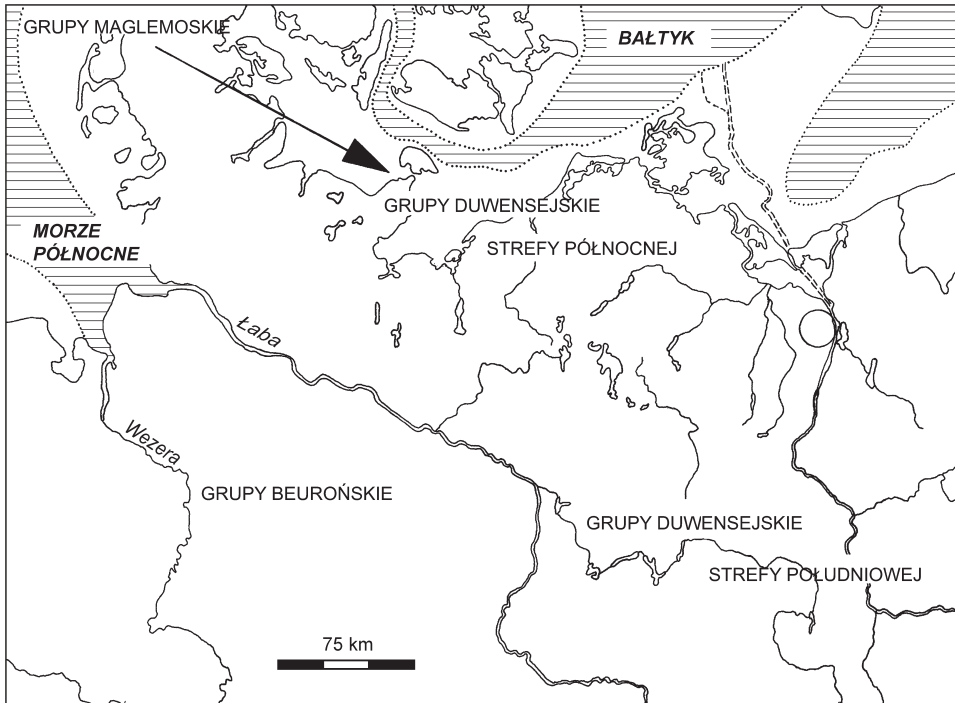
i opisanym w literaturze myśliwskiej naturalnym zachowaniem obronnym gatunków; 3. patrząc na niewielką, mimo wszystko, liczbę stanowisk archeologicznych na badanym obszarze, odnoszących się do interesujących nas tu okresów preborealnego i borealnego (około 40), liczbę materiałów krzemienych, jakie one zawierają, oraz czas trwania osadnictwa, wydaje się, że grupa społeczna zamieszkująca obszar południowej rynny musiała władać także sąsiednimi rewirami łowieckimi, czyli w sumie obszarem pokrywającym się mniej więcej z powierzchnią dzisiejszej Puszczy Wkrzańskiej, stanowiącej jednolitą niszę ekologiczną.

W takiej sytuacji należy przyjąć, że stanowisko w Bolkowie pełniło funkcję głównego obozowiska w okresach, kiedy grupa krewniacza w postaci wielkiej rodziny zamieszkiwała tereny łowieckie południowej części rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą. A w takim razie, osadnictwo na tym stanowisku musiało mieć charakter cykliczny. Mówiąc o osadnictwie „stałym” na tym stanowisku mamy na uwadze okres cyklu osadniczego, w opozycji do pozostałych stanowisk, które mają wyłącznie charakter obozowisk sezonowych w ramach cyklu rocznego.

Biorąc pod uwagę peryferyjne w tamtym czasie, ograniczone brzegiem szerokiej, zabagnionej pradoliny dolnej Odry (obecnej zatoki morskiej w postaci Zalewu Szczecińskiego) położenie rewirów, wydaje się oczywiste, że grupa, która przebywała na obszarze rynny, należała do jednego z wielu rodów (szczepów) zamieszkujących tereny wschodniej części dzisiejszego Nizy Północnoniemieckiego. Jeżeli występowały obozowiska wyższej rangi niż wielka rodzina w ramach organizacji społecznej łowców wczesnomezolitycznych – w tym przypadku grupy rodowej – to stanowisk tego typu należy poszukiwać wśród obiektów położonych dalej w kierunku zachodnim, gdzieś na Pojezierzu Meklemburskim.

Analizując mapę rozprzestrzenienia stanowisk kompleksu Duvensee na Nizy Europejskim, nietrudno zauważyć obecność kilku, wyraźnie zarysowanych dużych skupisk (enkaw), które być może odzwierciedlają podział plemienny. Jednym z nich jest skupienie stanowisk dzisiejszego północnego pasa Niziny Niemieckiej, obejmujące obszar pojezierny położony pomiędzy dolną Łabą na zachodzie a dolną Odrą na wschodzie, z takimi znanymi stanowiskami jak: Pinneberg, Seedorf-Heidmoor, Duvensee, Hohen Viecheln, Wustrow-Höhes Ufer czy Flessenow-Hasenberg (H. Schwabedissen 1944; A. Rust 1958; K. Bokelmann 1971; 1991; 1994; E. Schuldt 1961a; 1961b; B. Gramsch 1973). Obszar ten miał długość w okresie preborealnym około 475 km i szerokość od 150 do 200 km. Środek tego obszaru znajduje się w północno-zachodniej części Pojezierza Meklemburskiego, gdzieś w okolicy jeziora Swarzyńskiego (Schweriner See; ryc. 6).

Na podstawie przedstawionych danych można pokusić się o przybliżone wyliczenia dotyczące liczebności populacji. Powierzchnia obszaru zajmowanego przez północnoniemiecką enklawę osadniczą ugrupowań duwensejskich wynosiła około 80 tys. km² i jest 53 razy większa od łącznej powierzchni trzech rewirów obszaru rynny dolnej Odry. Zakładając, że powierzchnia (3 × 500 km²) i liczba mieszkańców tego ostatniego (15–20 osób), jako najmniejszej i podstawowej jednostki podziału społeczno-terytorialnego, stanowią wielkości przeciętne dla tego obszaru i tradycji duwensejskiej we wczesnym mezolicie, to na całym terytorium liczebność

Ryc. 6. Położenie i wielkość rewiru łowieckiego południowej części rynny z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą na tle północnej strefy osadnictwa duwensejskiego w początkach borealu (około 9000 BP).

Opracował T. Galiński

Fig. 6. Location and size of the hunting game range in the southern part of the glacial trough with the Świdwie lake and Gunica river in comparison to the northern range of Duvensee settlement in the Early Boreal period (about 9000 BP).

Prepared by T. Galiński

populacji (grupy plemiennej) wynosiłaby około 800–1100 osób. Zaludnienie można więc szacować na 0,01 osoby na 1 km², czyli inaczej mówiąc: 1 osoba przypadała na 72–100 km². Należy jednak pamiętać, że osadnictwo obejmowało jednocześnie tylko 1/3 obszaru zajmowanego przez grupę plemienną, czyli efektywne zaludnienie było o tyle większe.

Wracając do obszaru rynny, to należy zastanowić się, co oznacza obecność stanowisk wczesnomezolitycznych w poszczególnych, wyróżnionych strefach krajobrazowych oraz obecność samych skupisk stanowisk archeologicznych w tych strefach. Jeśli chodzi o to ostatnie zagadnienie, to po wnikliwej analizie wydaje się, że skupiska stanowisk pochodzących przecież z wszystkich okresów mezolitu wyznaczają tereny, które, z punktu widzenia osadnictwa łowców mezolitycznych, charakteryzowały się najbardziej korzystnymi warunkami środowiskowymi i najwyższymi walorami ekonomicznymi w przekroju całego okresu wczesnoholocenijskiego. Zatem, skupiska te wyznaczają obszary, które można określić mianem stref intensywnej aktywności gospodarczej łowców mezolitycznych. Obecność stanowisk

wczesnomezolitycznych odnoszących się do okresów preborealnego i borealu I we wszystkich wyróżnionych strefach oznacza, że wyjątkowo korzystne warunki występowały tam od samego początku wczesnego holocenu, i że były one eksploatowane w tym czasie przez mieszkańców rewiru.

Poza stanowiskiem Bolków 1, gdzie, jak wiemy, zlokalizowane były główne obozowiska o charakterze stałym (w okresie cyklu osadniczego), wszystkie pozostałe spośród rozpoznanych, w tym m.in. 3 krzemienice na stanowisku Tanowo 3, to pozostałości niewielkich obozowisk, prawdopodobnie sezonowych, zamieszkiwanych przez małe rodziny lub/i grupy samych łowców złożone z kilku mężczyzn (grupy funkcjonalne).

DRUGA POŁOWA OKRESU BOREALNEGO – 1 POŁOWA OKRESU ATLANTYCKIEGO

Na ten czas, tj. około 8700–7000 BP, przypada drugi etap rozwoju osadnictwa łowców mezolitycznych na terenie rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej, podobnie jak na całym terytorium północnoniemieckiej enklawy osadniczej kompleksu duwensejskiego. Początek tego okresu wyznacza moment pojawienia się osadnictwa zespołów maglemoskich. W badaniach archeologicznych należy z dużą ostrożnością podchodzić do jednoznacznych interpretacji zespołów zabytków materialnych pod kątem etniczno-kulturowym. Jednak w tym przypadku nie może ulegać wątpliwości, że oznacza to pojawienie się na badanym obszarze konkretnych społeczności reprezentujących inną tradycję kulturową, jakkolwiek pozostających w tym samym, mezolitycznym systemie adaptacyjnym. Grupy maglemoskie przybyły na obszar Niżu Północnoniemieckiego z terenów dzisiejszej Danii i zalanego obecnie pomostu lądowego łączącego Wyspy Brytyjskie z Jutlandią, czyli tzw. Dogger Banku. Bezpośrednim impulsem migracji tych społeczności łowieckich w kierunku południowym i południowo-wschodnim było nasilenie się około 9 tys. BP, postępującej od początku wczesnego holocenu, transgresji wód morskich na wybrzeżach M. Północnego i M. Bałtyckiego i, w konsekwencji, dramatyczne kurczenie się obszaru zajmowanego przez te społeczności, a zwłaszcza tzw. Dogger Banku oraz pomostu zachodniobałtyckiego łączącego Pomorze z wyspami duńskimi (J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski 1975; 1977; T. Galiński 2002).

Na terenie rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej osadnictwo grup maglemoskich pojawiło się około połowy okresu borealnego, najpierw w północnej części tego obszaru, w basenie jeziora Ahlbeck. W stosunkowo krótkim czasie musiała powstać tam bardzo silna enklawa osadnicza, wywierająca wpływ kolonizacyjny na prawie cały obszar dzisiejszej Puszczy Wkrzańskiej. W najbliższym otoczeniu tego rozległego, zabagnionego dziś, zbiornika wodnego zlokalizowano dotychczas kilkaset różnego typu obozowisk związanych z tym osadnictwem. Najwięcej, na południowych brzegach jeziora, na gruntach wsi Hintersee i Gegensee, gdzie występują bardzo korzystne warunki topograficzne lokalizacji stanowisk, ale także na północnym brzegu, w miejscowości Ahlbeck (B. Gramsch 1963; 1973; A. Hellmundt 1964)³.

³ Materiały znajdują się w Archiwum Muzeum Narodowego w Szczecinie.

Mniej więcej w tym samym czasie, albo niewiele później, osadnictwo łowców maglemoskich dotarło na obszar południowej części rynny. Najstarsze znane obecnie stanowiska położone są w kotlinie łęgowskiej, a należą do nich: Łęgi 10, Łęgi 21 oraz Łęgi 24, datowane ogólnie na 2 połowę borealu (T. Galiński [1998] 1999). Z końcem tego okresu związane są pojedyncze obozowiska w Dobrej 53 (wykop II/83) i w Tanowie 3 (wykop XIII/93/96).

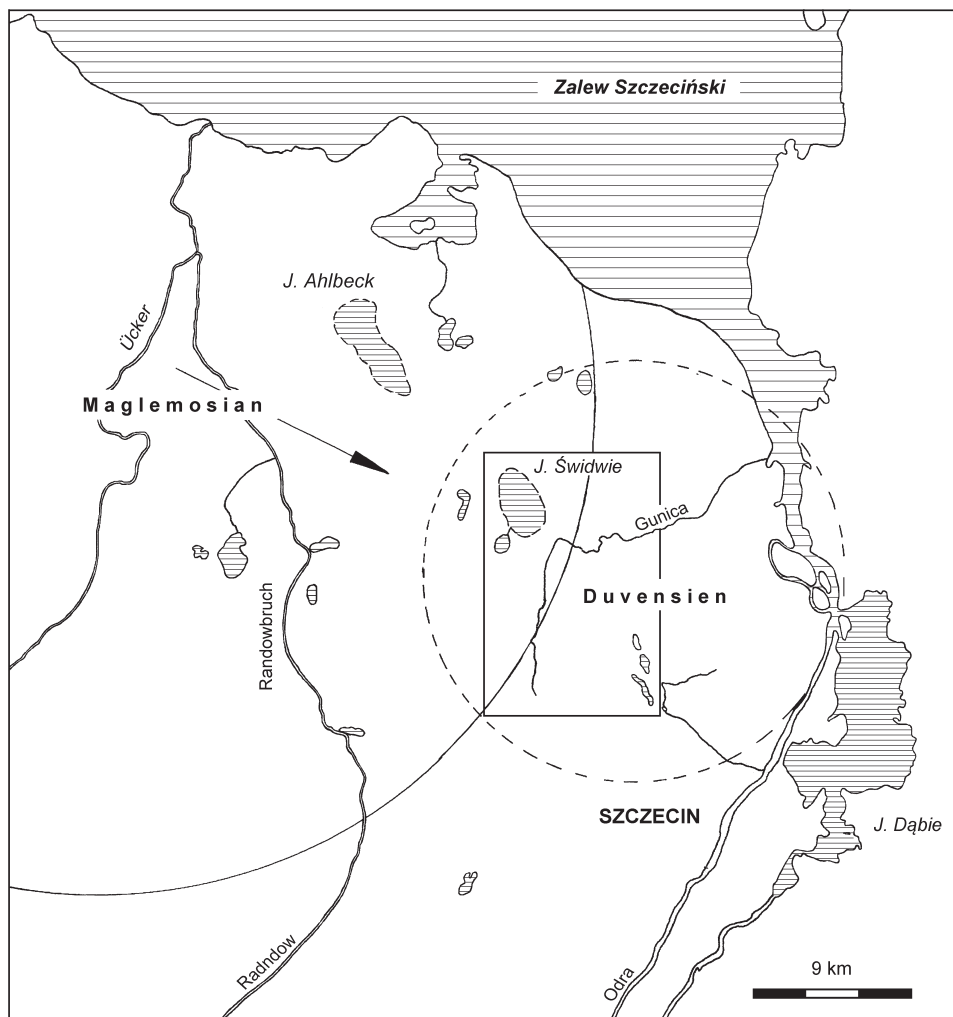
W okresie borealnym i w 1 połowie okresu atlantyckiego osadnictwo maglemoskie całkowicie opanowało tereny zachodniej części południowej rynny, a konkretnie strefę jeziora Świdwie i kotlinę łęgowską (ryc. 7).

Zasadnicze pytanie, jakie nasuwa się w związku z pojawieniem się na Nizinie Północnoniemieckiej i na Pomorzu zespołów maglemoskich, dotyczy oczywiście losów grup duwensejskich zamieszkujących te obszary od początku okresu wczesnoholocenijskiego, czyli od momentu ukształtowania się kultury mezolitycznej na Nizinie Europejskiej. Pewne przesłanki źródłowe do tego zagadnienia znajdujemy w materiałach pochodzących z obszaru południowej rynny.

Otóż kluczową sprawą jest fakt, że w młodszym okresie borealnym, a nawet przez całą 1 połowę okresu atlantyckiego, osadnictwo zespołów duwensejskich dalej występuje na tym obszarze. Sieć osadnicza uległa jednak gruntownej zmianie w układzie geograficznym. Wraz z pojawieniem się grup maglemoskich zanikło całkowicie osadnictwo duwensejskie na stanowisku w Bolkowie 1 – głównym ośrodku osadnictwa preborealnego i wczesnoborealnego, i w całej północno-zachodniej części obszaru rynny, tj. w strefie jeziora Świdwie i na terenie kotliny łęgowskiej. Wśród bardzo licznych stanowisk z okresu atlantyckiego w tej części tego obszaru w ogóle nie znajdujemy zespołów duwensejskich. Są tu wyłącznie stanowiska związane z tradycją maglemoską. Osadnictwo zespołów Duvensee natomiast dalej występuje we wschodniej i południowej części obszaru: w strefie środkowej Gunicy, w strefie pojezierza Pilchowskiego, w strefie dobrzańskiej oraz na wysoczyznach Warszawskiej i Stobniańskiej.

Bardzo liczne stanowiska duwensejskie odnoszące się do okresu atlantyckiego występują zwłaszcza w okolicach dzisiejszego Tanowa oraz nad jeziorem Pilchowskim, w bezpośrednim sąsiedztwie wysoczyzny Wzgórz Warszawskich. Naturalna granica pomiędzy strefami krajobrazowymi zachodniej i wschodniej części obszaru, jawiąca się w postaci pustki osadniczej, o czym dokładniej pisaliśmy wyżej, w okresie boreal II/atlantyk I stała się jednocześnie granicą stref osadnictwa grup maglemoskich i grup duwensejskich. Była też granicą nowych rewirów łowieckich (ryc. 7).

Po ustaniu osadnictwa na stanowisku w Bolkowie funkcję głównego obozowiska grup duwensejskich, zamieszkujących teraz wschodnie tereny rynny, przejęło stanowisko Tanowo 3. W okresie atlantyckim warunki jego lokalizacji w porównaniu z okresem wcześniejszym uległy zasadniczej zmianie. Zajmując północny kraniec wału morenowego, stanowisko było teraz usytuowane nad brzegiem powstałego w tym czasie rozległego jeziora zalewowego Gunicy dokładnie w miejscu, gdzie ze zbiornika wypływała rzeka Gunica. Położenie to, uwzględniając wszystkie inne uwarunkowania środowiskowe, było dokładnie takie samo, jak położenie stanowiska Bolków 1 w okresach preborealnym i wczesnoborealnym. Lokalizacja obozowisk

Ryc. 7. Granice zasięgów osadnictwa duwensejskiego i maglemoskiego na obszarze rynny dolnej Odry w początkach okresu atlantyckiego (około 8000 BP).

Opracował T. Galiński

Fig. 7. Duvensee and Maglemose settlement ranges within the lower Oder glacial trough at the beginning of the Atlantic period (about 8000 BP).

Prepared by T. Galiński

w okresie atlantyckim na stanowisku w Tanowie jest wiernym odwzorowaniem położenia wcześniejszych siedzib grup duwensejskich w Bolkowiu.

Podczas wieloletnich badań wykopaliskowych na stanowisku w Tanowie odsłonięto 7 bogatych skupisk osadniczych datowanych na schyłek borealu i 1 połowę okresu atlantyckiego (tabela 1), układających się planigraficznie w szeroko rozwartą podkowę, z ramionami otwartymi w kierunku południowo-zachodnim, tj. w stronę jeziora zalewowego Gunicca. Skupienia osadnicze liczą w sumie ponad 27 tys.

wyrobów krzemienych, w tym prawie 1 tys. narzędzi (drapacze, rylce, ciosaki, zbrojniki itd.). Występowały na obszarze o powierzchni około 600 m², same zajmując powierzchnię 320 m². Skupienia osadnicze reprezentują formy skomplikowanych układów przestrzennych, głównie śmietniskowych, które dobrze odzwierciedlają osadnictwo o charakterze długotrwałym. Obozowiska skupień A, C i F funkcjonowały pod koniec okresu borealnego i w początkach okresu atlantyckiego, natomiast pozostałe skupienia, tj. B, D, E i VI/90 odnoszą się wyłącznie do 1 połowy okresu atlantyckiego.

Sprawą otwartą pozostaje, czy skupienia osadnicze, odpowiednio – z okresów borealnego i atlantyckiego – odzwierciedlają osadnictwo istniejące w tym samym czasie i tworzące charakterystyczny podkowiasty układ przestrzenny osady, czy też są to pojedyncze skupienia śmietniskowe różnych obozowisk funkcjonujących w ciągu tego okresu i lokalizowanych w różnych miejscach platformy stokowej wału połodowcowego. Przy założeniu, że obozowiska musiały być odpowiednio duże, stosownie do pełnionej funkcji centrum enklawy osadniczej, to ta druga ewentualność nie wydaje się wcale mniej prawdopodobna. Obszerny, pojedynczy układ śmietniskowy obozowiska może być, jak pokazują to szczegółowe analizy przestrzenne stanowisk mezolitycznych, odbiciem osadnictwa nawet stosunkowo dużej jednostki społecznej, także grupy o randze „wielkiej rodziny” złożonej z kilkunastu osób.

Trudno jest powiedzieć, co w rzeczywistości oznaczała utrata przez grupy duwensejskie całej północnej i środkowej części rynny odrzańsko-nowowarpięńskiej, w tym szczególnie interesującej nas tu północno-zachodniej części rewiru łowieckiego jeziora Świdwie, na rzecz grup maglemoskich. Z pewnością musiało to mieć bardzo poważny wpływ na charakter społeczno-organizacyjny i kulturowy oraz byt ekonomiczny grupy. Z drugiej jednak strony, ten niczym niezakłócony, wydaje się, rozwój osadnictwa duwensejskiego we wschodniej i południowo-wschodniej części rynny sugeruje, że: 1. potencjał ekonomiczny rewiru, którym władała grupa w okresie preborealnym i w 1 połowie okresu borealnego był znacznie większy od możliwości wykorzystania go przez tę grupę; 2. w okresie atlantyckim znacząco wzrosły zasoby gospodarcze rewiru, tak że jego uszczuplenie nie miało istotnego znaczenia dla bytu ekonomicznego grupy; 3. utratę północnych i zachodnich terytoriów grupy duwensejskie zrównoważyły, poszerzając granice swojego rewiru łowieckiego w kierunku południowo-wschodnim, tj. w stronę zabagnionej, szerokiej pradoliny Odry i w głąb Wysoczyzny Stobniańskiej.

Bardzo możliwe, że dalsze trwanie osadnictwa duwensejskiego na części omawianego obszaru było możliwe dzięki wystąpieniu do pewnego stopnia wszystkich, wymienionych wyżej możliwości. Nie potrafimy natomiast jednoznacznie odnieść się do, wydaje się, wymuszonych przez kolonizację maglemoską zmian w samym systemie organizacji społeczno-terytorialnej osadnictwa duwensejskiego, i nie możemy stwierdzić, czy w ogóle takie zmiany nastąpiły. Należy pamiętać, że system ten w okresie preborealnym i w 1 połowie okresu borealnego oparty był nie tylko na eksploatacji terytorium południowej części rynny z jeziorem Świdwie, ale także rewiru północnej części rynny z jeziorem Ahlbeck oraz pradoliny Randow (Randowbruch), lub tylko jednego z nich. Nie można wykluczyć, że grupy duwensejskie

przyjęły w tym zakresie system preferowany przez społeczności maglemoskie, który, jak niżej postaramy się wykazać, znacznie odbiegał od ich modelu.

Fakt zajęcia przez grupy maglemoskie tylko północno-zachodniej części rynny wymaga komentarza z perspektywy uwarunkowań środowiskowych osadnictwa, czytelnich nie tyle na podstawie badań paleogeograficznych, co wyraźnie widocznych w dobie obecnej. Strefa łęgowska oraz środkowa i południowa część strefy jeziora Świdwie charakteryzują się występowaniem rozległych, otwartych terenów porośniętych trawami i niską roślinnością krzewiastą nad brzegami licznych torfowisk, bagien i oczek wodnych. Zwarte zalesienie Puszczy Wkrzańskiej obejmuje jedynie graniczny od wschodu pas pustki osadniczej biegnący wzdłuż rzeki Gunicy oraz północną część obrzeżenia jeziora Świdwie. To są tereny zajęte od połowy borealu przez stanowiska maglemoskie.

Zupełnie inny charakter krajobrazowy ma wschodnia część rynny. Począwszy od jeziora Głębokiego na południu aż do brzegów rzeki Gunicy na północy, cały obszar porośnięty jest zwartym, gęstym lasem Puszczy Wkrzańskiej. Jest to las mieszany z przewagą drzew iglastych, których udział rośnie w miarę posuwania się w kierunku północnym. W przeciwieństwie do płaskiego, równinnego krajobrazu kotliny łęgowskiej i basenu jeziora Świdwie, strefa wschodnia ma charakter wysoczyzny, jest silnie pofałdowana, z licznymi głębokimi zapadnięciami terenu. To jest obszar zajmowany wyłącznie lub prawie wyłącznie przez stanowiska kompleksu Duvensee.

Trudno jest nie zauważyć, że tereny całej rynny plejstocenijskiej dolnej Odry (z jeziorem Ahlbeck na północy) zajęte przez osadnictwo zespołów maglemoskich przypominają do złudzenia pod względem krajobrazowym obszary Danii, zwłaszcza środkowej i północnej Jutlandii i Zelandii, które przynajmniej od początków okresu borealnego były ziemią ojczystymi ludów maglemoskich. Czynnikiem środowiskowym, a podobieństwo krajobrazowe obszarów jest najbardziej widoczną, zewnętrzną oznaką jego ukrytych właściwości, musiał odgrywać ogromną, jeżeli nie decydującą rolę przy ocenie i wyborze nowych terenów do osadnictwa.

Analiza topograficzna i ogólnokulturowa wszystkich stanowisk maglemoskich pod kątem charakteru lokalizowanych tam obozowisk wskazuje, że teoretycznie 2 z nich mogłyby pełnić funkcję wielkich, stałych obozowisk. W okresie borealnym było to stanowisko Buk 15 położone w kotlinie łęgowskiej, natomiast w okresie atlantyckim Buk 15 oraz Bolków 2 na południowym brzegu jeziora Świdwie (ryc. 3). Oba, jak wiadomo, zajmują rozległe, kilkuhektarowe, płaskie terasy piaszczyste usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie zbiorników wodnych. Na obu stanowiskach stwierdzono obecność licznych, bogatych skupień osadniczych o układach wielokrzemienicowych i śmietnikowych.

Stanowiska te pełniły najpewniej funkcję głównych obozowisk o charakterze sezonowym w obu strefach aktywności ekonomicznej, tj. w strefie kotliny łęgowskiej i w strefie jeziora Świdwie. Tereny te stały się pod koniec okresu borealnego częścią rewiru łowieckiego związanego z enklawą osadniczą jeziora Ahlbeck, rozciągającego się w kierunku północno-zachodnim i zachodnim, i w większości położonym poza omawianą częścią obszaru rynny odrzańsko-nowowarpieńskiej (ryc. 7). Enklawa ta – w literaturze niemieckiej podnoszona do rangi grupy kulturowej szeroko

pojmowanego maglemosianu (B. Gramsch 1973) – jawi się jako główne centrum osadnictwa maglemoskiego na całym obszarze dzisiejszej Puszczy Wkrzańskiej i dalej w kierunku zachodnim aż do ujścia rzeki Piany (Peene). Jest to obszar o powierzchni ponad 2,5 tys. km².

Wszystkie inne stanowiska maglemoskie położone w strefie jeziora Świdwie i kotliny łęgowskiej przedstawiają pozostałości niewielkich, pojedynczych i krótkotrwałych obozowisk sezonowych.

Typowym przykładem tych ostatnich może być dobrze zachowane i dokładnie przebadane stanowisko Łęgi 21. Odsłonięta tam krzemienica podomowa w towarzystwie półziemianki i trzech palenisk liczyła zaledwie 320 wyrobów krzemiennych, w tym 24 narzędzia. Szczegółowa analiza wszystkich zarejestrowanych faktów źródłowych pozwoliła ustalić, że na stanowisku występowało osadnictwo niewielkiej grupy złożonej z kilku osób (małej rodziny), i że miało ono charakter cyklicznych, sezonowych powrotów w okresie od późnej wiosny do wczesnej jesieni. Osadnictwo wiązało się z łowiecką i rybacką eksploatacją wspomnianego jeziora i jego najbliższego otoczenia (T. Galiński [1998] 1999, s. 36).

Do podobnych wniosków prowadzą badania charakteru osadnictwa na stanowisku Łęgi 10 oraz bogatych skupień na stanowisku w Tanowie. Wynika z nich, że podstawową jednostką społeczno-terytorialną w systemie organizacyjnym grup maglemoskich była przynajmniej dwupokoleniowa mała rodzina lub/i minimalnie rozszerzona, składająca się z 2–8 osób. Wiele przesłanek przemawia też za tym, że w modelu organizacyjnym grup maglemoskich nie ma w ogóle podziału na wielkie rodziny, jak w przypadku grup duwensejskich, tylko występuje układ: mała rodzina – grupa rodowa.

Jeszcze w okresie borealnym grupy łowców maglemoskich zapuszczały się w szczególnych okolicznościach na obszary wschodniej części rynny. Świadczą o tym dobitnie dwa stanowiska, oba o specjalnej funkcji.

Na stanowisku Dobra 53, wykop II/83, odsłonięto całkowicie odosobnioną przestrzennie, niewielką krzemienicę w pobliżu paleniska. Powierzchnia skupienia wynosiła zaledwie około 12 m², inwentarz krzemienny liczy 960 wyrobów, w tym 62 narzędzia – prawie wyłącznie zbrojniki (T. Galiński 1992). Szczegółowa analiza wszystkich materiałów prowadzi do jednoznacznego wniosku, że krzemienica stanowi pozostałość jednorazowego i krótkotrwałego obozowiska grupy myśliwych przebywających na wyprawie łowieckiej lub zbrojnej, wymagającej posiadania dużej ilości broni. W krzemienicy produkowane były wyłącznie zbrojniki – groty strzał łuku. Jest bardzo prawdopodobne, że wyprawa miała charakter zwiadowczy i odbywała się jeszcze w pierwszym okresie kolonizacji zachodnich terenów rynny.

Poza wspomnianą krzemienicą, wszystkie pozostałe skupienia osadnicze na stanowisku Dobra 53 pochodzą z okresu atlantyckiego.

Drugim stanowiskiem jest Tanowo 3, wykop XII/93/96. W bezpośrednim sąsiedztwie wybierzyska morenowego złoża krzemienego wystąpiły liczne ślady obozowisk zakładanych przy okazji eksploatacji tego surowca (T. Galiński [2000] 2001). Obozowiska datowane są na okres borealny i wiążą się z zespołami maglemoskimi. Z analizy materiałów wynika, że osadnictwo towarzyszące wydobywa-

niu krzemienia miało charakter doraźnych i krótkotrwałych biwaków. Te ostatnie musiały mieć miejsce w okresie, gdy bogate osadnictwo duwensejskie na stanowisku w Tanowie miało jeszcze charakter nieregularnych w czasie i niezbyt długich postojów sezonowych. Lokalizacja tam stałych, głównych obozowisk rewiru łowieckiego nastąpiła dopiero pod koniec borealu, a w związku z tym, wyprawy grup maglemoskich po krzemień dolnoodrzański w okolice stanowiska w Tanowie odbywały się w początkowym okresie kolonizacji przez nie obszaru rynny, tj. około połowy okresu borealnego.

DRUGA POŁOWA OKRESU ATLANTYCKIEGO

Trzeci i ostatni etap rozwoju osadnictwa mezolitycznego na obszarze rynny przypada na 2 połowę okresu atlantyckiego, tj. około 7000–5500 BP. Cechą charakterystyczną tego okresu jest pojawienie się stanowisk o cechach maglemoskich we wschodniej i południowo-wschodniej części obszaru rynny. A to oznacza, że struktury osadnictwa grup duwensejskich zostały w tym czasie ostatecznie zniszczone. Proces ten ma dwa wymiary: technologiczno-kulturowy i społeczno-organizacyjny.

Ten pierwszy może być dość dokładnie prześledzony na podstawie badań zespołów krzemiennych. Chodzi o zmiany w technologii i produkcji form narzędziowych. Już dawno zaobserwowano, że zespoły duwensejskie Pomorza Zachodniego pochodzące z okresu atlantyckiego upodobniają się w zakresie wytwórczości krzemieniarskiej do zespołów maglemoskich (T. Galiński 1992, s. 81; tenże 2002, s. 356). Zjawisko to zostało określone mianem „maglemozacji” zespołów duwensejskich. Polega ono generalnie na przejmowaniu przez grupy łowieckie związane z tradycją duwensejską elementów technologicznych i form narzędziowych właściwych dla tradycji wytwórczej zespołów maglemoskich. Zapożyczenia te dotyczą zarówno sposobów pozyskiwania pól surowca krzemienno, charakteru metrycznego i stylistycznego produkowanych wiórów, jak też technik wytwarzania narzędzi, w tym nowych form zwłaszcza w grupie zbrojników (grotów strzał). Jest to typowy przykład akulturacji.

Proces maglemozacji zespołów duwensejskich zapoczątkowany został już pod koniec okresu preborealnego na obszarze Niżu Północnego (Anglia, południowa Skandynawia). W okresie borealnym objął zespoły duwensejskie występujące na Niżu Północnoniemieckim i na Pomorzu. Zjawisko to miało związek z ekspansją terytorialną grup maglemoskich spowodowaną wczesnoholoceniowymi transgresjami wód morskich i zalewaniem pomostu lądowego łączącego w owym czasie Wyspy Brytyjskie z Półwyspem Jutlandzkim (tzw. Dogger Banku) i resztą kontynentu oraz pomostu zachodniobałtyckiego łączącego Pomorze z wyspami duńskimi.

Trudno jest jednoznacznie stwierdzić na podstawie materiałów krzemiennych, jakie były zasadnicze powody lub przyczyny przejmowania przez społeczności duwensejskie technologii i typologii maglemoskiej. Może miało to związek z większą efektywnością narzędzi maglemoskich w nowych warunkach środowiskowych związanych z nadejściem atlantyckiego optimum klimatycznego wczesnego holocenu albo działały tu inne czynniki, jakie zwykle towarzyszą akulturacji grup słabiej zorganizowanych.

Pewne jest natomiast to, że liczba materiałów archeologicznych świadczących o występowaniu tego zjawiska na niektórych obszarach jest większa, a na innych mniejsza, a jeszcze na innych materiały te zdają się nie występować w ogóle. Na przykład, na terenie Danii jest zdecydowanie mniej tego typu inwentarzy niż na Pomorzu. Analogiczną sytuację, tylko w skali mikro, obserwujemy w omawianej części obszaru rynny. W zachodniej strefie tej części – gdzie w połowie okresu borealnego pojawiło się „zwarte” osadnictwo maglemoskie – nie występują zespoły duwensejskie, które przechodziłyby proces maglemozacji, bo ich tam w ogóle nie ma. Osadnictwo duwensejskie wycofało się z tej strefy, a proces akulturacji tych zespołów dokonuje się wówczas, kiedy obie te grupy kulturowe występują obok siebie.

Na terenie Niżu Północnoniemieckiego sztandarowym i zarazem najstarszym zespołem duwensejskim wykazującym cechy procesu maglemozacji, w którym występują ewidentne zapożyczenia elementów technologicznych i typologicznych od ugrupowań maglemoskich, jest Duvensee 13. Stanowisko położone jest blisko Jutlandii, w zachodniej części północnej strefy obszaru zajmowanego przez zespoły duwensejskie i zlokalizowane jest na terenie niezwykle bogatej enklawy osadniczej występującej od początku uformowania się kultury mezolitycznej na Niżu. Wymowa jego przemiany kulturowej jest tym większa. Na podstawie licznych analiz ¹⁴C i analizy palinologicznej stanowisko datowane jest generalnie na wczesny boreal, tj. około 8800/8700 BP (K. Bokelmann, F.R. Averdieck, H. Willkomm 1985; K. Bokelmann 1991).

Na terenie rynny najstarszym zespołem tego typu jest jedno ze skupień osadniczych na stanowisku w Tanowie 3 (skupisko C). Jest on datowany na okres borealny lub przełom boreal/atlantyk, tj. na około 8200/8000 BP.

Efekty maglemozacji w różnym stopniu widoczne są w przypadku wszystkich zespołów duwensejskich pochodzących z okresu atlantyckiego, szczególnie tych położonych w strefie środkowej Gunicy, nad wielkim jeziorem zalewowym w Grzecznicach oraz w kotlinie dobrzańskiej. Powszechne są tutaj inwentarze, które pod względem właściwości technologiczno-typologicznych mieszczą się mniej więcej pośrodku w stosunku do ugrupowań duwensejskich i ugrupowań maglemoskich, np. Grzecznicza 7E (T. Galiński 1992, s.106). Oparły się natomiast akulturacji stanowiska duwensejskie występujące nad jeziorem Pilchowskim i w strefie wysoczyzny Wzgórz Warszawskich (np. Pilchowo 16 i Szczecin-Bukowo 1). Zachowały one czytelny charakter zespołów duwensejskich do końca występowania tu mezolitu.

Na stanowisku w Tanowie – głównej bazie osadnictwa duwensejskiego w okresie atlantyckim, udział elementów technologicznych i typologicznych o charakterze maglemoskim jest widoczny w poszczególnych skupieniach osadniczych, jednak zespoły te przez długi czas zachowują charakter zdecydowanie duwensejski. Dopiero inwentarze datowane na początek 2 połowy okresu atlantyckiego, tj. na około 6500 BP, całkowicie upodobniają się do zespołów maglemoskich i formalnie mogą być klasyfikowane w ramach szeroko rozumianego (zunifikowanego) późnego maglemosianu strefy bałtyckiej.

Wcześniej, bo około 7000/6800 BP, na stanowisku w Tanowie pojawiają się zespoły *stricto* maglemoskie pod względem technologicznym i typologicznym

(Tanowo 3: skupiska G i VII/91). Zespoły takie spotykamy również na innych stanowiskach we wschodniej części obszaru, m.in. w Grzeczniczy 7 (wykop I/84) oraz przede wszystkim w Dobrej 53, gdzie są liczne (np. wykopy I/83 i IV/84). Na tym ostatnim stanowisku osadnictwo ściśle maglemoskie występuje już od początku okresu atlantyckiego (wykop III/83). Podobnie, na paru stanowiskach położonych poza rynną, w dolinie rzeki Karpiny, na północy rewiru (Karpino 3 i Drogoradz 11). Natomiast inwentarze *stricte* maglemoskie w ogóle są nieznanne w strefie wysoczyzny morenowej Wzgórz Warszawskich i Wału Stobniańskiego.

Fakty te pokazują, że w 2 połowie okresu atlantyckiego zapanowały na interesującym nas obszarze nowe, zupełnie inne w porównaniu z okresem poprzednim, stosunki pomiędzy grupami maglemoskimi i duwensejskimi. Strefa środkowej Gunicy, północna część strefy pojezierza Pilchowskiego, tj. tereny wokół zalewowego jeziora w Grzeczniczy, oraz kotlina dobrzańska – zwłaszcza ta ostatnia, dostały się w tym czasie w posiadanie grup maglemoskich i w jakiś sposób związanych z nimi grup postduwensejskich, które przeszły proces akulturacji maglemoskiej – przynajmniej w zakresie produkcji krzemieniarskiej. Grupy późnoduwensejskie, które zachowały w przeważającej mierze charakter starszych zespołów duwensejskich, ograniczone zostały terytorialnie do południowo-wschodniej części pojezierza Pilchowskiego oraz wysoczyzny Wzgórz Warszawskich. Biorąc pod uwagę fakt, że zespoły *stricte* maglemoskie występują w tym czasie również na prawym brzegu Odry (np. liczne stanowiska w dolinie rzeki Płoni), to osadnictwo późnoduwensejskie na obszarze Wzgórz Warszawskich jawi się jako wyjątkowa enklawa tradycjonalizmu kulturowego w zakresie produkcji krzemieniarskiej.

Zastanawiając się nad społeczno-organizacyjną stroną szeroko postrzeganego zjawiska ekspansji osadniczej grup maglemoskich na terenie rynny i szerzej, na południowych wybrzeżach Bałtyku, trzeba podkreślić, że sam fakt wystąpienia tu czytelnego procesu akulturacji zespołów technologicznych oznacza, że zajmowanie terenów duwensejskich niekoniecznie wiązało się z fizyczną eliminacją tych grup społecznych. Zanik osadnictwa duwensejskiego w całej północno-zachodniej części obszaru rynny z końcem okresu borealnego wiąże się, jak wiemy, z nieznacznym wycofaniem się tych grup w kierunku wschodnim. Bardzo małe zaludnienie obszarów w tym czasie sprawiało, że poszczególne rewiry łowieckie miały jeszcze znaczną rezerwę potencjału ekonomicznego, zdolną zaspokoić potrzeby większej liczby grup społecznych.

W pierwszej fazie kolonizacji danego obszaru przewaga grup maglemoskich nad grupami duwensejskimi wynikała, jak się wydaje, przede wszystkim z ich organizacji. Wędrujące grupy maglemoskie były po prostu znacznie liczebniejsze od rozproszonych po rozległym obszarze plemiennymi społeczności autochtonicznych, których struktura społeczna, jak wiemy, oparta była na pojedynczo koczujących niezbyt licznych wielkich rodzinach. Zwłaszcza, że stopniowa utrata części terytoriów musiała prowadzić do poważnych zakłóceń, a nawet załamania się systemu organizacji społeczno-terytorialnej, a tym samym do rozluźnienia więzi plemiennych i większej izolacji poszczególnych grup społecznych. Bardzo prawdopodobne, że to właśnie element dezintegracji społeczno-terytorialnej grup duwensejskich legł u podstaw ich powolnej akulturacji.

Grupy maglemoskie na wybranym przez siebie obszarze, jak np. rejon jeziora Ahlbeck czy dolina rzeki Płoni, budowały silne centra osadnicze w formie zwartych enklaw, skąd stopniowo rozszerzały swoje posiadanie poprzez aktywność kolonizacyjną. Obecność inwentarzy duwensejskich podlegających procesowi maglemozacji dowodzi, że wcześniej czy później dochodziło do kontaktów pomiędzy przybyzami i grupami duwensejskimi, czego efektem był proces akulturacji tych ostatnich. Na niektórych terenach, jak np. na obszarze wysoczyzny morenowej Wzgórz Warszawskich, nieliczne grupy kultuwujące tradycje duwensejskie przetrwały jednak do końca mezolitu.

SCHEMATY ORGANIZACJI SPOŁECZNO-TERYTORIALNEJ GRUP DUWENSEJSKICH I MAGLEMOSKICH

W okresie preborealnym i w 1 połowie okresu borealnego terytorium łowieckie określane jako „rewir jeziora Świdwie i rzeki Gunicy” zajmowało, jak wiemy, obszar o powierzchni około 500 km², obejmując południowy odcinek starej plejstocenijskiej ryny dolnej Odry (odrzańsko-nowowarpieńskiej), wraz z przyległymi terenami wysoczyzny morenowej Wzgórz Warszawskich i Wału Stobniańskiego, oraz niewielkiej pradoliny rzeczki Karpiny. Na obszarze tym występowało 8 stref aktywności ekonomicznej łowców mezolitycznych, wyznaczonych przez skupiska stanowisk. Łatwo jest sobie wyobrazić, że zgrupowania te w rzeczywistości wyznaczają regiony szczególnie bogate w zasoby środowiska przyrodniczego i miejsca dogodnie do zakładania obozowisk. Każda z tych stref charakteryzuje się nieco odrębnymi właściwościami środowiska naturalnego i występowaniem różnych naturalnych dóbr pożądaných przez społeczności mezolityczne. Są to: strefa jeziora Świdwie, strefa kotliny łęgowskiej, strefa środkowej Gunicy, strefa pojezierza Pilchowskiego, strefa dobrzańska, strefa rzeki Karpiny, strefa Wzgórz Warszawskich i strefa Wału Stobniańskiego. W poszczególnych strefach, w zależności od pory roku, występowania i obfitości dóbr naturalnych, wykonywano rozliczne prace gospodarcze, takie jak: łowy na rozmaite gatunki zwierząt leśnych, ptaków, ryb i płazów, podбиieranie miodu dzikich pszczół, zbiory owoców leśnych i ziół, eksploatacja surowców kamiennych i surowców pochodzenia roślinnego itd. Z badań jednoznacznie wynika, że strefy te były wykorzystywane pod względem gospodarczym zarówno przez społeczności duwensejskie, jak i grupy maglemoskie. Ich walory środowiskowe miały charakter obiektywny.

Organizacja społeczno-terytorialna grup duwensejskich w okresach preborealnym i borealnym, jak również w okresie atlantyckim oparta była na wielkich rodzinach złożonych z 15–20 osób, które wspólnie zamieszkiwały i eksploatowały swoje terytorium łowieckie. Analiza układów przestrzennych stanowisk wskazuje, że przez większą część roku grupa krewniacza obozowała razem. W określonych porach zakładane były mniejsze, krótkotrwałe obozy okresowe związane z sezonową i okazjonalną eksploatacją zasobów środowiska w poszczególnych strefach rewiru. Wielka rodzina dzieliła się wówczas na mniejsze grupy, prawdopodobnie na

rodziny proste (małe rodziny) oraz grupy funkcjonalne. Obozy sezonowe lokowane były zazwyczaj w tych samych, tradycyjnych miejscach w poszczególnych strefach rewiru, tak długo, dopóki uzasadniały to względy ekonomiczne.

Osadnictwo wielkiej rodziny na obszarze danego rewiru trwało najpewniej przez okres kilku lat. Kiedy uznano, że zasoby łowieckie terytorium wymagają jego naturalnej odbudowy grupa przenosiła się na obszar innego rewiru, gdzie cały cykl ekonomiczny był powtarzany. Z wszelkich analiz oraz przesłanek źródłowych wynika, że grupa władała dwoma lub trzema rewirami.

Można powiedzieć, że system gospodarczy grupy opierał się na dwóch cyklach: małym – odbywanym sezonowo w ciągu roku na obszarze rewiru przez poszczególne małe rodziny i grupy funkcjonalne, oraz dużym – odbywanym w odstępach kilku lat przez wielką rodzinę pomiędzy rewirami. U podstaw wykształcenia się takiego systemu eksploatacji środowiska wśród najstarszych łowców mezolitu na terenie Niżu leżało prawdopodobnie bardzo słabe zaludnienie tych obszarów w początkach późnego preborealu oraz doświadczenia grupy, jako elementu systemu społecznego (np. J. Strzałko, M. Henneberg, J. Piontek 1980), wyniesione z mniej sprzyjającego środowiska przyrodniczego.

Wielkość zwartych enklaw osadniczych oraz analiza układów przestrzennych obozowisk maglemoskich wskazują jednoznacznie, że organizacja społeczno-terytorialna tych grup była inna. System opierał się nie na wielkiej rodzinie jak w społecznościach duwensejskich, lecz na znacznie większej grupie społecznej o randze rodu.

Podstawową jednostką społeczno-terytorialną w systemie organizacyjnym grup maglemoskich była mała rodzina (inaczej prosta rodzina) lub/i minimalnie rozszerzona, jedno- lub dwupokoleniowa, składająca się z 2–8 osób. W modelu organizacyjnym nie występuje w ogóle podział na wielkie rodziny, a podstawowe jednostki społeczne wchodziły bezpośrednio w skład organizacyjny rodu. Występuje więc układ: mała rodzina – ród. Te wielkie grupy społeczne spokrewnione ze sobą i wywodzące się od wspólnego przodka zamieszkiwały i eksploatowały razem określone terytorium łowieckie uważane za własność. W przypadku enklawy osadniczej obszaru rynny („enklawy jeziora Ahlbeck”) terytorium to obejmowało co najmniej obszar dzisiejszej Puszczy Wkrzańskiej, od Odry na wschodzie do rzeki Peene na zachodzie, tj. obszar o powierzchni ponad 2,5 tys. km². Trudno jest cokolwiek powiedzieć o liczebności grupy rodowej, ponieważ nie mamy żadnych przesłanek do tego, aby ocenić ilość małych rodzin wchodzących w skład rodu. Z pewnością jednak była to grupa znacznie liczniejsza od wielkiej rodziny duwensejskiej.

Przez okres wiosny i jesieni, a więc czas zwiększonej intensywności eksploatacji zasobów środowiska, niewielkie grupy społeczne złożone z małych rodzin i/lub niewiele rozszerzonych oraz grup (rodzin) funkcjonalnych koczowały samodzielnie. Rozrzucone po całym, rozległym terytorium łowieckim eksploatowały środowisko zgodnie z naturalnym cyklem przemiany otaczającej przyrody.

Na marginesie należy zauważyć, że przedstawiony schemat organizacji grup maglemoskich przypomina nieco system społeczno-terytorialny znany nam u północno-kanadyjskich Indian z plemienia Szewanów z przełomu XIX i XX w. (Sat-Okh

1958). Podobne systemy społeczne występujące wśród różnych tradycyjnych ludów łowieckich, głównie wśród Indian i Eskimosów, stały się też podstawą interpretacji społeczno-osadniczych i gospodarczych zespołów archeologicznych paleolitu i mezolitu w literaturze anglosaskiej (nuclear family – band society).

U Indian Szewanezów występowały cztery grupy rodowe z własnymi totemami, z których każda liczyła po kilkadziesiąt osób. Każdego roku, w porze łowów grupy te zajmowały określone, przydzielone im na szczeblu plemiennym, terytoria łowieckie, po których krążyły grupy małych i rozszerzonych rodzin oraz grupy funkcjonalne wojowników. Na okres zimowy wszystkie rody (szczepty) wracały do głównego, stałego obozu plemiennego.

UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzone studia, pomimo wielu ograniczeń źródłowych i niedoskonałości metodologicznych, dają pogląd o możliwych schematach organizacji społeczno-terytorialnej społeczeństw mezolitycznych, wielkości populacji i zaludnieniu. Pomagają też zrozumieć charakter wzajemnych stosunków, jakie panowały pomiędzy grupami łowców duwensejskich i maglemoskich zajmujących te same obszary Niżu Europejskiego, w tym zwłaszcza zjawisko wielkiej ekspansji kulturowo-osadniczej tych ostatnich. Rzucają tym samym nieco nowego światła na postrzeganie samych zespołów krzemiennych.

Słowa kluczowe: mezolit, Duvensien, maglemosian, system społeczno-terytorialny, rewir łowiecki, strefa krajobrazowa, obozowiska

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

„MZP” — „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin.

Literatura

A a r i s - S ø r e n s e n K. red.

1984 *Uroksen fra Prejlerup. Et arkaeozoologisk fund*, København.

A a r i s - S ø r e n s e n K., V a n g P e t e r s e n P., B r i n c h P e t e r s e n E.

1984 *Om en uroksetyr fra Prejlerup – og dens sammenstød med Maglemosekulturen*, „Nationalmuseets Arbejdsmark”, R. 1984, s. 165–179.

A d a m s k i F.

1982 *Socjologia rodziny i małżeństwa*, Warszawa.

A d a m u s J.

1958 *Polska teoria rodowa*, Łódź.

B o k e l m a n n K.

1971 *Duvensee, ein Wohnplatz des Mesolithikum in Schleswig-Holstein, und die Duvensee-gruppe*, „Offa”, t. 28, s. 5–27.

- 1991 *Duvensee, Wohnplatz 9. Ein präborealzeitlicher Lagerplatz in Schleswig-Holstein*, „Offa”, t. 48, s. 75–116.
- 1994 *Frühboreale Mikrolithen mit Schäftungspech aus dem Heidmoor im Kreis Segeborg*, „Offa”, t. 51, s. 37–47.
- Bokelmann K., Averdieck F.R., Willkomm H.
1985 *Duvensee, Wohnplatz 13*, „Offa”, t. 42, s. 13–31.
- Galiński T.
1992 *Mezolit Pomorza*, Szczecin.
- [1997] 1998 *Materiały do mapy osadnictwa w epoce kamienia na Pomorzu Zachodnim*, „MZP”, t. 43, s. 7–98.
- [1998] 1999 *Obozowiska późnopaleolityczne i mezolityczne w Łęgach, woj. szczecińskie*, „MZP”, t. 44, s. 7–41.
- [2000] 2001 *Osadnictwo późnopaleolityczne i mezolityczne na stanowisku w Tanowie*. „Wykopy łąkowe”, „MZP”, t. 46, s. 7–66.
- 2002 *Spółczesności mezolityczne. Osadnictwo, gospodarka, kultura ludów łowieckich w VIII–IV tys. p.n.e. na terenie Europy*, Szczecin.
- Gramsch B.
1963 *Untersuchungen zum Mesolithikum im nördlichen und mittleren Tieflandsraum zwischen Elbe und Oder*, Potsdam, maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam.
- 1973 *Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, t. 7, Potsdam.
- Hellmundt A.
1964 *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde des Kreises Ueckermünde*, Schwerin.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.
1975 *Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa.
1977 *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa.
- Morgan L.H.
1877 *Ancient society, or researches in the lines of human progress*, New York.
- Rust A.
1958 *Die Funde vom Pinnberg*, Offa-Bücher, t. 14, Neumünster.
- Sat-Okh
1958 *Ziemia słonych skał*, Warszawa.
- Schacht S.
1993 *Ausgrabungen auf einem Moorfundplatz und zwei Siedlungsplätzen aus dem Mesolithikum/Neolithikum im nördlichen Randowbruch bei Rothenklempenow, Kr. Pasewalk*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 3, s. 111–119.
- Schuldt E.
1961a *Der mittelsteinzeitliche Wohnplatz von Flessenow, Kreis Schwerin*, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, R. 1959, s. 7–34.
1961b *Hohen Viecheln, ein mittelsteinzeitlicher Wohnplatz in Mecklenburg*, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, t. 10, Berlin.
- Schwabedissen H.
1944 *Die mittlere Steinzeit im westlichen Norddeutschland*, Neumünster.
- Strzałko J., Henneberg M., Piontek J.
1980 *Populacje ludzkie jako systemy biologiczne*, Warszawa.
- Zawistowicz-Adamska K.
1971 *Systemy krewniacze na Słowiańszczyźnie*, Wrocław.

TADEUSZ GALIŃSKI

TERRITORIAL ORGANIZATION OF MESOLITHIC HUNTERS.
STUDIES BASED ON EVIDENCE FROM THE PLEISTOCENE GLACIAL
TROUGH OF THE LOWER ODER RIVER

S u m m a r y

SOURCES

The paper concerns the seldom examined question of the territorial organization of Mesolithic hunting groups. The study is sourced on evidence from the old glacial trough of the Lower Oder river located to the northwest of Szczecin in Pomerania (Fig. 1). This area has been the site of field survey and excavations conducted by the author over the past 25 years. More than 200 Mesolithic sites have been identified in an area of approximately 600 km² and several dozen of these have been tested archaeologically to a varied extent. At the Tanowo site field investigations have been carried out for a total of 15 seasons, discovering 16 Mesolithic scatters over an area of approximately 2000 m². Concurrent research included geomorphological, pedological, hydrological, palynological and other complementary studies. The objective was reconstructing occupation patterns in the natural environment of the Early Holocene, identifying environmental factors determining site formation, confronting cultures and examining the socio-territorial organization of Mesolithic hunter occupation.

SITE PALEOTOPOGRAPHY STUDIES

Analyses of varied depth were carried out for 187 sites from the southern part of the Oder–Nowe Warpno bay glacial trough and adjoining territories (Figs 2, 3). The following key conclusions have been formulated:

1. Sites can be grouped in eight distinct landscape zones.
2. In the Preboreal and Boreal periods sites were positioned in relation to accessible water reservoirs, especially small and medium-size lakes (0.1–2 km), the Gunica river and numerous small (< 100 m) melting-related water holes (melting hollows). In the Atlantic period sites were positioned commonly on the shores of shallow but extensive flood lakes. Characteristically, despite the proximity of large water reservoirs, sites were located very often on or nearby very small water holes and springs. Streams, which are common even today in the uplands area (Warszewskie Hills, Stobniański Embankment), must have been used as well.
3. Regardless of the specific landscape zone, sites were quite differentiated in terms of topographical characteristics. The topography of the lake and river terraces, platforms and moraine slopes where sites have been located can differ considerably with regard to the size of the area available under occupation, slope inclination, horizontal and vertical distance from the main water reservoir. The rule, however, is that sites lie on dry, sandy, sunny ground with southern exposure.
4. Few of the sites in the examined region demonstrated topographical features that would have been conducive to the location of large and longer lasting camps. These sites occupied large terraces and platforms on moraine hills, where there were no natural limitations in this respect. Other sites were situated in places that could support only single occupation units and seasonal and occasional campsites.
5. Sites with very good topographical conditions were located in all of the larger site concentrations, occupying different landscape zones within the glacial trough and adjoining territories.

RESEARCH ON SITE SPATIAL LAYOUT

Three types of camp layouts were distinguished (Fig. 4): a – single scatter; b – a few separate scatters forming one system; c – systems composed of a number of scatters as a result of occupation returning to the same spot and/or long-term settlement. It has been found that:

1. Sites with very good topographical conditions capable of supporting large permanent camps were represented indeed by numerous rich occupation sites as well as different planigraphic types with the third, "midden-type" (c) form predominating. Examples of this kind of site within the glacial trough in question included Bolków 1, Tanowo 3, Pilchowo 16 (Duvensee complex) and Buk 15, Bolków 2 and Dobra 53 (Maglemosian complex).

2. Sites predisposed for supporting small and/or seasonal or occasional camps were represented mostly by the "a" and "c" type layouts characterized by innumerable flint material.

3. Single flint-scatter sites (kshemenitsas*) were interpreted as representing small groups composed of from 2 to 8 persons, which constituted either an elementary or minimally extended family or functional group.

Layouts composed of a number of kshemenitsas situated next to one another can be hard to interpret owing to difficulties in determining their relations with regard to one another, but for the most part they should be treated as single kshemenitsas.

The midden layout of rich and extensive scatters on the Tanowo 3 and Bolków 1 sites represents occupation by a larger social group, bigger than an elementary or even minimally extended family. These could have been large families counting a dozen or so members living together and characterized by an integrated hunting subsistence economy.

The present study uses conventional radiocarbon dating (BP) without calibrations.

CULTURAL AND SOCIAL FACTORS SHAPING OCCUPATION

PREBOREAL–BOREAL I (9700–8700 BP)

Occupation in the Preboreal and Boreal I periods was limited to Duvensee groups and is represented at more than 20 sites occurring in all the distinguished landscape zones. Only Bolków 1 had more convenient topographical features conducive to the location of a longer lasting campsite and it has been found to be rich in settlement remains. It is the main site of a settlement enclave in the southern part of the glacial trough encompassing the Świdwie lake.

The nearest sites of a similar nature were recorded in other settlement enclaves in the Ahlbecker See zone, the northern part of the Lower Oder trough and in the Randowbruch zone in the middle section of the proglacial valley of the Randow and Ücker rivers, some 13–15 km away from Świdwie lake. The present author believes these three enclaves to constitute separate hunting game ranges (Fig. 5). The question is whether each range was occupied by a single social group or were there more social groups living within the limits of a single hunting range. In-depth analysis of the evidence from the Bolków 1 site and the southern part of the glacial trough aims at answering this question.

The hunting range referred to as the "Świdwie lake range" occupied an area of about 500 km² in the southern stretch of the Pleistocene glacial trough on the Lower Oder and the adjoining moraine hills as well as the small proglacial valley of the Karpina river. Eight zones of economic activity by Mesolithic hunters were distinguished here, based on identification of site concentrations. Different economic activities took place in the different zones depending on the season and the presence and abundance of particular natural resources. These included hunting forest game, birds and amphibians; fishing; honey-collection from wild bees; gathering forest fruit and herbs; exploiting stone and organic raw material, such as different species of wood, etc.

The Bolków site contained the main camp of a group operating on this range. It was occupied by a social group constituted by an extended family composed of 12–20 people. The author is of the opinion that the same group occupied alternately, in cycles of a few years each, the other two ranges, that is, the Ahlbecker See and the Randowbruch range.

An analysis of the distribution pattern of Duvensee complex sites in the European Plain reveals a number of large and distinct concentrations (enclaves) which may be a reflection of tribal divisions.

* Term used in eastern Europe, of Russian derivation, to refer to a flint scatter representing the remains of occupation of an open settlement site, thus reflecting behavioral aspects.

One such concentration occurs in today's northern belt of the German Plain, situated between the Lower Elbe in the west and the Lower Oder in the east. Known sites from this concentration include: Pinneberg, Seedorf-Heidmoor, Duvensee, Hohen Viecheln, Wustrow-Höhes Ufer, and Flessenow-Hasenberg (H. Schwabedissen 1944; A. Rust 1958; K. Bokelmann 1971; 1991; 1994; E. Schuldt 1961a, 1961b; B. Gramsch 1973). In the Preboreal, this region was approximately 475 km long and from 150 km to 200 km wide, covering about 80 000 km² (Fig. 6).

Population size can be estimated based on the above data. In the northern region occupied by Duvensee groups inhabitants could have numbered between 800 and 1100 people. Population therefore could have been 0.01 person per square kilometer, in other words one person every 72–100 km².

BOREAL II–ATLANTIC I (8700–7000 BP)

Maglemosian occupation made an appearance in the Oder-Nowe Warpno bay trough at the beginning of this phase which started around the middle of the Boreal, first in the northern part of the region, around Ahlbeck Lake (Ahlbecker See). A strong occupation enclave must have sprung into existence there over a relatively short time, spreading to cover almost all of modern Wkrzańska Forest (Ückermünder Heide) (B. Gramsch 1963; 1973; A. Hellmundt 1964).

At about this time Maglemosian hunters reached the southern part of the trough in the vicinity of Świdwie lake. The oldest sites currently known, dated to the second half of the Boreal period in general, are situated in the Łęgi valley: Łęgi 10, Łęgi 21 and Łęgi 24. Maglemosian occupation in the Boreal and the first half of the Atlantic period covered all of the western part of the southern trough, that is, the zones of Świdwie lake and the Łęgi valley. Indeed, the known limits of this occupation in this direction run through the southern trough area (Fig. 7).

With the appearance of Maglemosian hunters Duvensian occupation disappeared from Bolków 1 and the entire northwestern part of the trough, maintaining a presence however in the eastern and southern parts of the region in question, in the moraine Warszawskie Hills and their immediate neighborhood. Tanowo 3 now took over as the main camp of the Duvensee group. The localization of individual camps on this site in the Atlantic period follows the same patterns identified for the earlier, Preboreal and Early Boreal camps at Bolków.

A topographical and general cultural analysis of Maglemosian sites in terms of the character of individual camps indicates that, at least in theory, two of the localities could have served as large permanent camps: Buk 15 in the Boreal and Bolków 2 beside Buk 15 in the Atlantic period (Fig. 3). Both occupy large (a few hectares in each case), flat and sandy terraces in the immediate neighborhood of water reservoirs. Investigations have demonstrated on both sites the presence of numerous rich concentrations of settlement following the multi-kshemenitsa and midden patterns of layout.

These sites certainly operated as main campsites seasonally in both economic zones, that is, the Łęgi valley and Świdwie lake. These zones must have become an integral part of the hunting game range associated with the occupation zone on Ahlbecker See, extending northwest and west and located for the most part outside our glacial-trough land formation (Fig. 7). This enclave, which tends to be identified as a cultural group representing broadly conceived Maglemosian in German research, appears to be the main center of occupation in the modern Wkrzańska Forest region and the area to the west of it extending to the mouth of the Peene river. The area in question totals more than 2500 km².

All the other Maglemosian sites in the Świdwie lake and Łęgi valley zones represent small, single-occupation sites or short-term seasonal camps.

SECOND HALF OF ATLANTIC PERIOD (about 7000–5500 BP)

The third and last stage of Mesolithic occupation of the trough area occurred in the second half of the Atlantic period and was characterized by the emergence of sites with typical Maglemosian characteristics in the eastern and southeastern part of the trough area. This is tantamount to the complete disappearance of Duvensee group structure from this area.

MODELS OF SOCIO-TERRITORIAL ORGANIZATION OF DUVENSEE COMPLEX
AND MAGLEMOSEAN GROUPS

The socio-territorial organization of Duvensian groups in the Preboreal and Boreal periods, as well as in the Atlantic period, was based on extended families composed of 15–20 individuals living together and exploiting their game range. Analyses of spatial layouts at sites has demonstrated that kin groups tended to camp together for most of the year. At specific times of the year smaller short-lasting seasonal camps were established to harvest resources, seasonally and occasionally, in particular exploitation zones of the range. At this time the extended family probably divided itself into smaller groups, possibly elementary families and functional groups. Seasonal camps were situated commonly in the same spots of the range, determined by tradition as long as there was an economic rationale to it.

The extended family occupied a given range most likely for a few years, moving on when it was deemed necessary for the local hunting resources to be replenished naturally. A new hunting range was chosen and the entire economic cycle was repeated. It seems, based on analyses and source assumptions, that particular groups controlled two or even three hunting ranges.

The economic system of a group may be said to have revolved around two cycles: the small cycle which was seasonal in the course of a year for elementary families and functional groups within one hunting range, and the big cycle which took place every few years across the hunting ranges and concerned the extended family. This system of exploitation of the environment must have developed naturally among the earliest Mesolithic hunters on the Plain, fostered presumably by poor population density in these regions at the onset of the Late Preboreal and an understanding of the workings of social systems developed by these hunters in a less favorable natural environment.

The size of concentrated occupation enclaves and analysis of spatial layout of Maglemosian campsites demonstrates beyond all doubt that these groups had a different socio-territorial organization. Several premises stand in favor of extended families of the Duvensee complex kind being absent from the organization model of Maglemosian groups. Instead there were elementary families and clans, meaning that the socio-territorial organization was based on the clan as a social group that was much larger and stronger than the extended family. Clans occupied and exploited their hunting ranges, which in the case of the occupation enclave in the area of the glacial trough (Ahlbeck lake enclave) covered more than 2500 km² from the Oder river in the east to Peene river in the west.

The principal socio-territorial unit in the organization system of Maglemosian groups was an elementary or only minimally extended family composed of 2–8 people representing at least two generations. In the spring and autumn these groups camped separately, exploiting the natural resources of an extensive game range in keeping with the cycles of nature.

Keywords: Mesolithic, Duvensee complex, Maglemosian, socio-territorial system, hunting game range, scape zone, campsites

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Dr hab. Tadeusz Galiński
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Szczecinie
ul. Kuśnierska 12/12A
70-536 Szczecin
t.galinski@iaepan.szczecin.pl

